כנסייה ומתקנים חקלאיים מדרום למושב הבונים

עוזי עד

מבוא

חפירת הצלה נערכה מדרום למושב הבונים בשטח המיועד לשכונה חדשה, כ־2 ק״מ מצפון־מזרח לתל דור (נ״צ 6–7/7263–1934; איורים 1, 2).[1] האתר משתרע על ראשו של רכס כורכר ועל שיפוליו המערביים; חלקו המזרחי נפגע בעת סלילת כביש תל אביב–חיפה (כביש 2). ראש הרכס גבוה ב־15–20 מ׳ מעל המישורים שממזרח וממערב לו. שטח מישורי שרוחבו כקילומטר אחד משתרע ממערב לרכס עד שפת הים, ובשיפוליו המזרחיים של הרכס עברה הדרך ההיסטורית מקיסריה לעכו (ר׳ להלן).

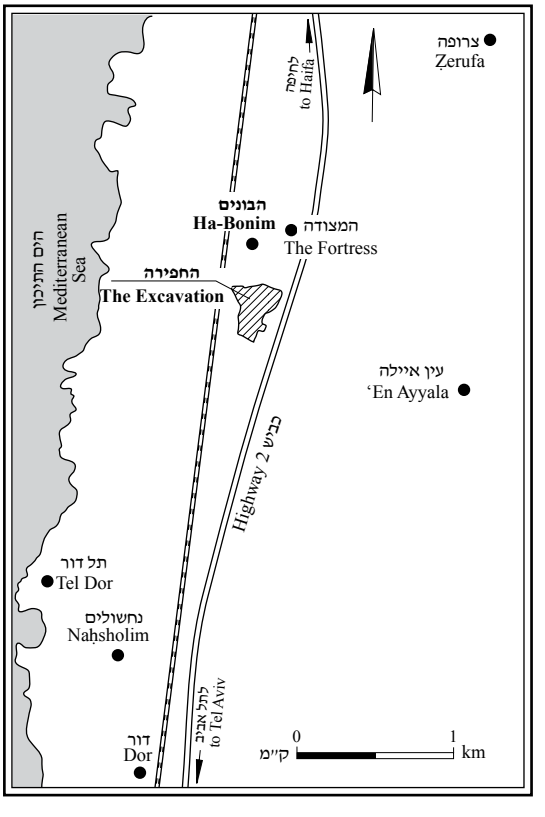

איור 1. מפת איתור.

האתר מכונה el-melik, כנראה על שמו של הישאם אבן עבד אל־מלכ (Hisham Ibn Abd el-malik), החליף העשירי בשושלת בית אומייה (724–743 לסה״נ). הגאוגרף הערבי יאקוט (Yaqūt al-Rumi, 1179–1229 לסה״נ; Blachère 1937) מזכיר את balad Kafar Lab, שאותו יש לזהות כנראה עם Kufr Lam (כפר לאם, האתר שבתחום מושב הבונים) — יישוב ״על החוף הסורי, קרוב לקיסריה״, שנוסד ונבנה על־ידי הישאם אבן עבד אל־מלכ (Le Strange 1890:470); לדיון על אזור החוף והערים בו בתקופה האסלאמית לפי מקורות בני התקופה, ר׳ אלעד תשל״ח.

תולדות המחקר

בשנת 1908 ביקר באתר מולינן (Mülinen 1908:214) ותיאר מחצבות ומערות קבורה (necropolis), וכן מגדל בקוטר של כ־12 מ׳ הקרוי Qalat el-Melik. לדבריו, ממזרח למגדל הייתה באר (Bir Qalat el-Melik) בעלת פיר רחב ועמוק, שאליה ירדו ב־45 מדרגות.

בשנת 1966 נתגלה בשטח שבו נערכה החפירה המדווחת להלן קטע מכתובת יוונית. את הכתובת פרסם אבי־יונה (Avi-Yonah 1966), ולדעתו היא הייתה חלק ממצבה על קברו של טיטוס מוציוס קלמנס (Titus Mucius Clemens), מצביא בצבאו של המלך אגריפס הב׳, ששלט במחצית השנייה של המאה הא׳ לסה״נ. לדעת אבי־יונה, המגדל שנזכר אצל מולינן היה מאוזולאום שהוקם לזכרו של קלמנס.

בשנת 1967, לקראת סלילת כביש החוף (כביש 2), נבדקה ונחפרה הבאר שתיאר מולינן ונסקר תוואי הדרך הרומית (זיגלמן תשכ״ח:18–19). בסקר נמצא כי באזור שבין המושבים עין איילה וצרופה, חופף תוואי הדרך הרומית לכביש החוף בן ימינו.[2] זיגלמן ציין שהבאר שוכנת ממזרח לכביש הרומי,

וכי הירידה אליה היא באמצעות גרם מדרגות חצוב בסלע סביב עמוד מרכזי. הוא הוסיף, שסביב הבאר יש ברכות אגירה, מתקני מים, רצפות פסיפס, עמודים ויסודות של מבנים גדולים. לדעתו, השרידים מעידים שבמקום שכנה, למן המאה הא׳ לסה״נ, תחנת דרכים לעוברי אורח ושיירות, וכי בתקופות האסלאמית עד העות׳מאנית היא שימשה מקור מים לנוודים ולרועים (זיגלמן תשמ״ג:40–43). כן סקר זיגלמן קברים אחדים ממערב לדרך הרומית ולבאר, מרביתם קברי כוכים ומקצתם קברים מפוארים שלהם שתי קומות: בקומה התחתונה חדר קבורה חצוב בסלע, ובקומה השנייה ׳נפש׳ בנויה. את אלה הוא השווה לקברים בנחל קדרון, ותיארך אותם למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (זיגלמן תשמ״ג:43). זיגלמן ציין כי בראש הרכס, ממערב למערות הקבורה, יש מבנה מרובע, בנוי גזית, שלדעתו היה המאוזולאום שממנו נלקחה המצבה של קלמנס.

בסקרים ארכיאולוגיים שנערכו באתר בשנים 1968–1970 ובשנת 1996 (עולמי, סנדר ואורן תשס״ה: אתרים מס׳ 72, 73) נסקרו ותועדו מחצבות ומערות; 14 מערות קבורה חצובות, שבחלקן אבני גולל ודלתות אבן (אלה המערות שהוזכרו אצל זיגלמן); שרידי מבנים שבמרכזם מתחם גדול המוקף חומה (שטח A בחפירה המתוארת להלן); מתקנים חקלאיים חצובים; בורות; וחציבות (עולמי, סנדר ואורן תשס״ה:38–39).

כחצי קילומטר מצפון לשטח החפירה, בתחומי מושב הבונים, נמצאת מצודה (איור 1) שנחפרה בשנת 1999 על ידי חיים ברבה ויואב לרר מטעם רשות העתיקות (ברבה, לרר ואבישר תשס״ג). מהחפירה עולה שהמצודה נוסדה בתקופה האומיית, ובתקופה העבאסית נעשו בה שינויים ותוספות בנייה. בתקופה הצלבנית התרחבה הבנייה אל מחוץ לתחומי המצודה ונבנתה כנסייה סמוך לפינתה הדרומית־המערבית. לפי ממצאי החפירה, נראה שהמצודה שימשה ברציפות עד התקופה העות׳מאנית, עת שכן במקום יישוב בשם ׳כפר לאם׳. ביסודות המצודה וממזרח לה נחשפו מחצבה מהתקופות הפרסית וההלניסטית ומערת קבורה ומתקנים מהתקופה הביזנטית.

בשנים 2006–2010 נערכו שלוש חפירות ממערב למצודה. נחשפו מחצבה ומתקנים שזמנם אינו ידוע, שרידי מבנה מהתקופה הצלבנית, מאגר מים ומבנה מהתקופה העות׳מאנית וקברים מוסלמיים (סעיד 2008; מסארווה 2010; תלמי 2011).

החפירה

לפני החפירה ובמהלכה נערכו בשטח הנדון סקרים ארכיאולוגיים (לא פורסמו) ובדיקה בעזרת כלי מכני.[3] הבדיקה כללה גם חפירת תעלות לאורך דופנות המחצבה הגדולה שממערב לרכס ולשטח

איור 2. שטחי החפירה והדרך, מבט לדרום.

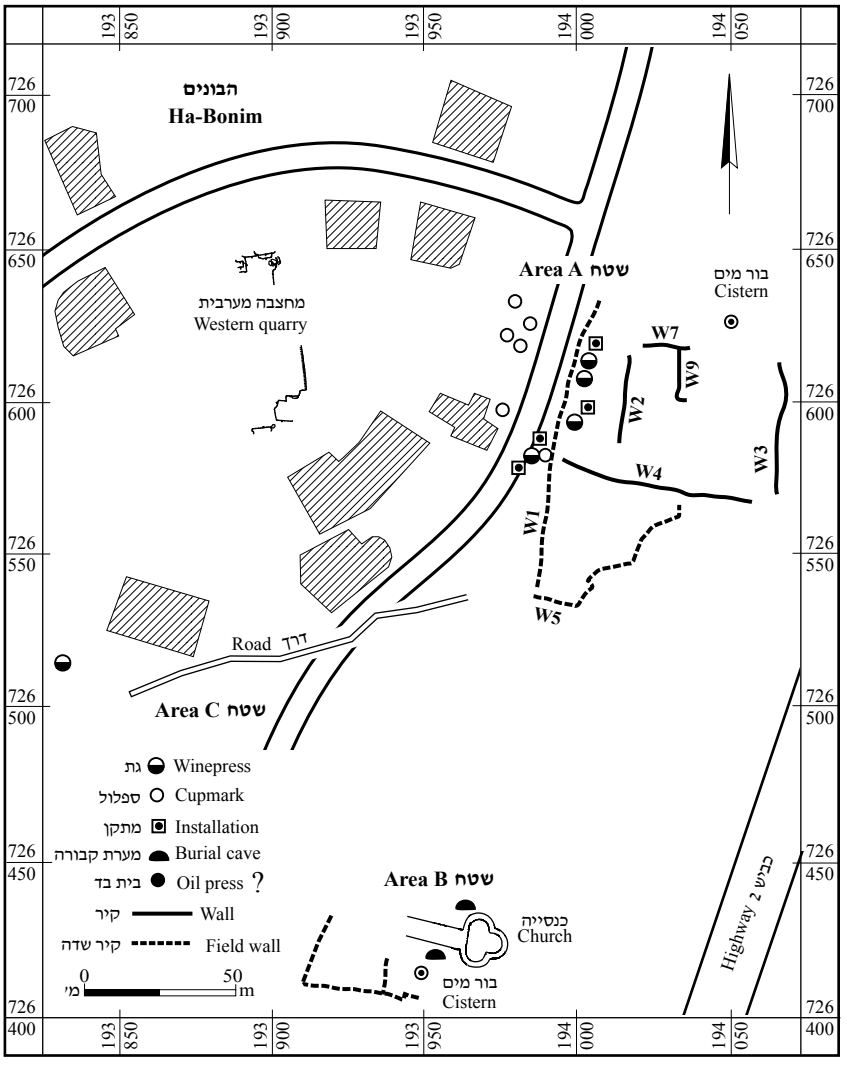

איור 3. מפת שטחי החפירה.

A ומצפון לשטח C (ר׳ להלן), כדי לאתר מערות קבורה חצובות. בעקבות הסקרים והבדיקה נפתחו כ־35 ריבועי חפירה בשלושה שטחים (A–C; איורים 2, 3), ובהם התגלו שרידי כנסייה, קירות, מתקנים חקלאיים, מחצבות, חציבות וקברים. תיאור ממצאי החפירה ייעשה לפי חשיבותם: תחילה יוצג שטח B, ובו הכנסייה, ולאחר מכן המתקנים בשטחים A ו־C. כיוון שכמות הממצא הקרמי ואיכותו דלים למדי, מוצגים רק הטיפוסים הנפוצים בתקופות הנדונות ככלי לתיארוך.

שטח B

הכנסייה

הכנסייה השתרעה על שטח של 20–25 × 65 מ׳ (תכניות 1, 2; איור 4), אולם בשל מגבלות החפירה נחפר רק חלק מקצה המזרחי; בחלקה המרכזי נערכו רק בדיקות בשטחים צרים והקצה המערבי של המתחם לא נחשף כלל (סך כל השטח שנחפר בכנסייה כ־150 מ״ר). בחלק המזרחי של הכנסייה זוהו שלושה שלבים; השלב השלישי נמצא גם

איור 4. שטח B: הכנסייה, מראה מהאוויר לכיוון לצפון.

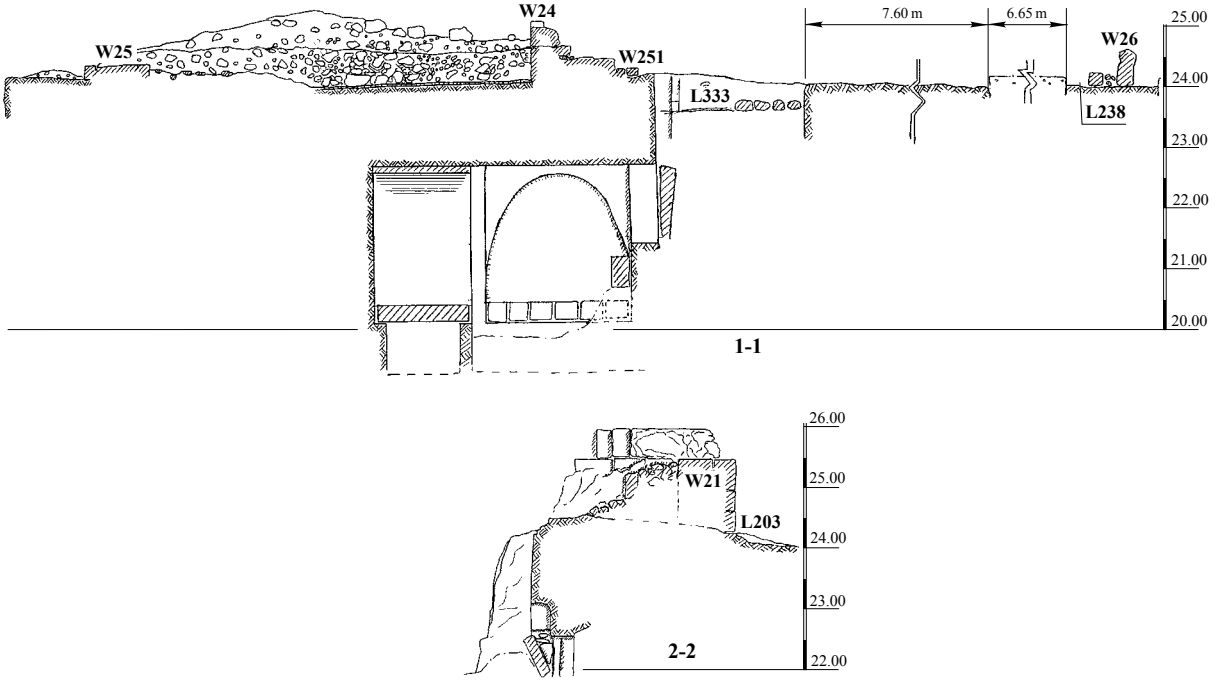

תכנית 1. שטח B: הכנסייה, תכנית (בעמוד ממול) וחתכים.

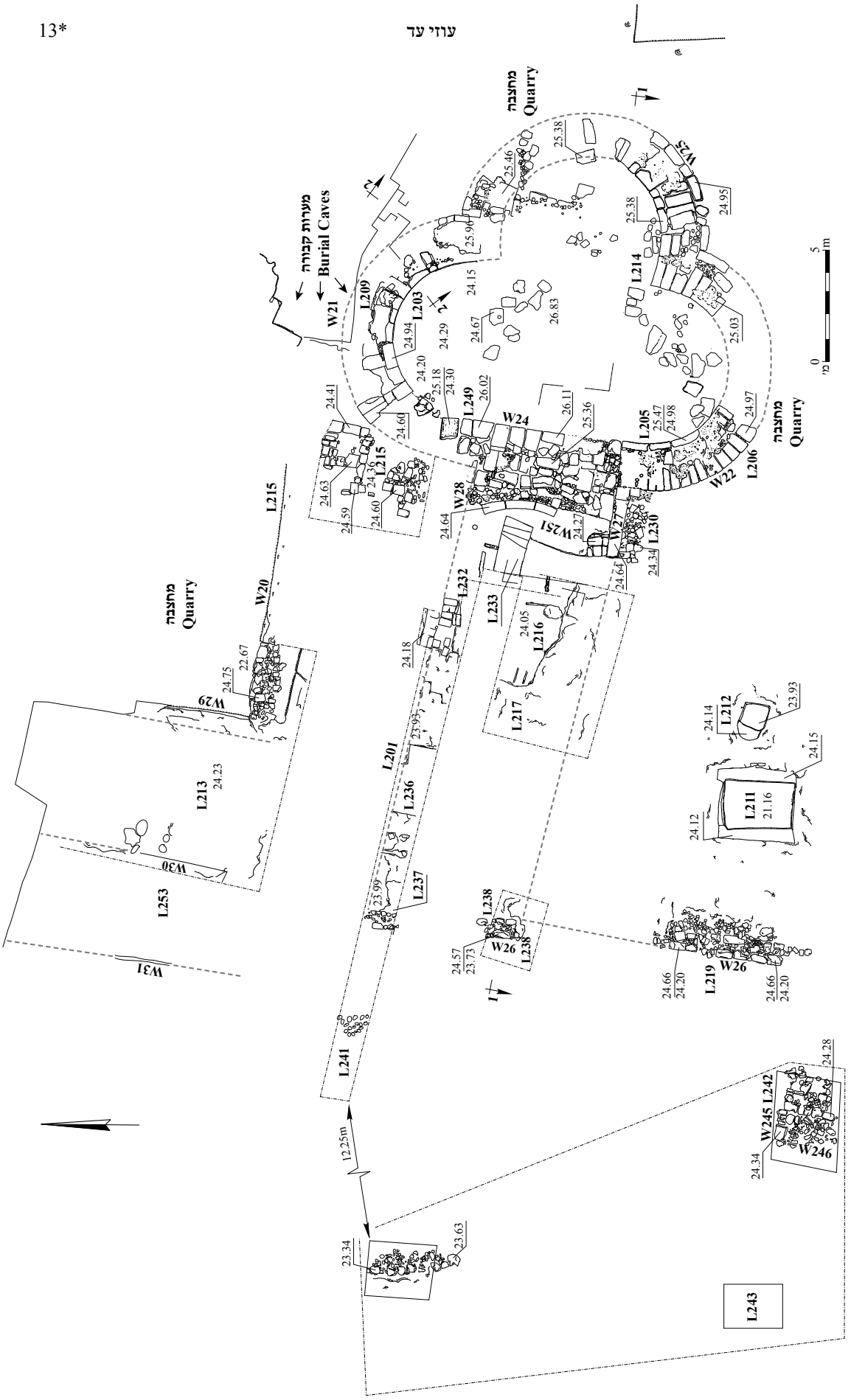
מחצבה
Quarry
מערות קבורה
Burial Caves
W21
L209
L203
L214
W25
L249
W24
L205
L206
W22
L215
W28
W251
W27
L230
L232
L233
L216
L217
L201
L236
L237
L238
W26
L219
L211
L212
L213
W29
W20
W30
L253
W31
L241
L242
W245
W246
L243
12.25m
0
5
מ'
m

בחלק המערבי. את השלב השני לא ניתן היה לתארך בגלל ההרס והשוד שהתרחשו בתחילת השלב השלישי.

השלב הראשון.— לשלב זה יוחסו שלושה אפסיסים במבנה תלתני בקצה המזרחי של הכנסייה (16.9 מ׳ בציר מזרח–מערב ו־19.2 מ׳ בציר צפון–דרום; איור 5): האחד (W22) כלפי דרום, המרכזי (W25) כלפי מזרח והשלישי (W21) כלפי צפון. קירות האפסיסים מושתתים על הסלע, והם השתמרו לגובה 1.8 מ׳ (2.0–2.4 מ׳ עובי). הקירות בנויים בעיקר מאבני גזית מכורכר שביניהן חומר מליטה אפור. הנדבך הראשון בנוי משתי אבנים המונחות כראשים לרוחב הקיר (0.40–0.50 × 0.75–0.90 מ׳, גובה 0.15–0.20 מ׳). הנדבכים שמעליו בנויים כפתינים בפני הקיר החיצוניים והפנימיים (0.3–0.4 × 1.0–1.4 מ׳, גובה 0.5–0.6 מ׳) וכראשים בליבת הקיר (0.5–0.6 × 1.1–1.2 מ׳, גובה 0.3–0.5 מ׳). מדרום לאפסיס הצפוני (L203 ו־L249) נחשפו על הסלע קטעים משכבה של טיט אפור בהיר, כנראה תשתית של רצפת פסיפס שנשדדה. שרידים של רצפת הפסיפס נתגלו במילוי מעל שכבת הטיט, ובהם פזורת של אבני פסיפס רבות וחלקים של רצפות פסיפס (0.2 × 0.5 מ׳), שאבניהן משוקעות עדיין בחומר המלכד. כיוון שהקטעים המרכזי והצפוני של החלק המזרחי של הכנסייה לא נחפרו, לא ניתן לדעת מה הייתה צורת הבמה ואם היו ספסלים לאורך קירות. על פי השרידים שנותרו בקצה המערבי של קירות 21 ו־22, ניתן לשחזר את הכניסה לחלק המזרחי של הכנסייה — אזור הבמה — ברוחב של כ־8 מ׳.

בחזית המערבית של האפסיסים נחצבה קריפטה (L233; תכניות 1, 2), ובה חדר כניסה (L233; 1.25 × 4.30 מ׳) וחדר קבורה.[4] רק חלקו המזרחי של חדר הכניסה נחפר; חלקו המערבי היה מקורה בלוחות אבן, שחלקם התמוטטו לתוכו. בשל שטח החפירה המצומצם לא הוברר כיצד הייתה הכניסה המקורית אל החדר. בדופן המזרחית של חדר הכניסה נחשף פתח לחדר הקבורה (0.7 × 1.3 מ׳). הפתח נחסם באבן גדולה (1.1 מ׳ רוחב, 0.2–0.3 מ׳ עובי). במרכז הפן העליון של האבן נתגלה גוש ברזל (0.1 מ׳ קוטר) שהוחדר לתוך קדח באבן, ומשני צדדיו נקבים (5 ס״מ קוטר) המרוחקים 0.5 מ׳ זה מזה (איור 6). משני עברי

איור 5. שטח B: החלק המזרחי של הכנסייה, מבט לצפון.

הפתח היו מגרעות חצובות (0.25 מ׳ רוחב; תכנית 1: חתך 1–1) שנועדו כנראה לקבע את האבן בזמן שהרימו אותה כדי להיכנס לחדר הקבורה. הירידה מהפתח אל חדר הקבורה נעשתה באמצעות מדרגה. חדר הקבורה (4.2 × 5.2 מ׳), שרצפתו לא נחשפה, היה חצוב. בדופנותיו הדרומית, המזרחית והצפונית נחצבו מקמרים, ובתוכם שקתות קבורה מלבניות (1.6–1.4 × 2.4 מ׳), אחת בכל דופן. שלוש שקתות הקבורה היו מכוסות בחמישה–שישה לוחות אבן (0.4–0.3 × 1.3 מ׳, עובי 0.3 מ׳), שהונחו על מגרעות שנחצבו בדפנות (איור 7). חלק מהלוחות הוזזו או נשברו, עדות לשוד

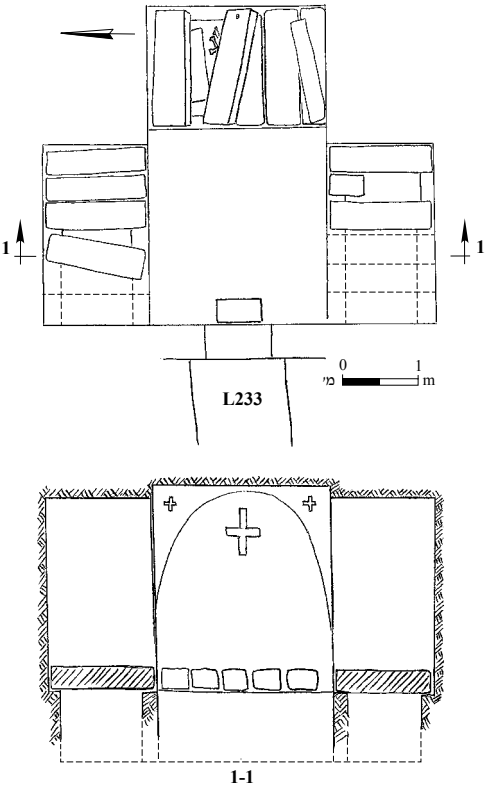

תכנית 2. שטח B: הקריפטה, תכנית וחתך.

איור 6. שטח B: האבן בכניסה לחדר הקבורה.

איור 7. שטח B: חדר הקבורה, מבט למזרח.

שהתרחש כבר בתקופות קדומות, לאחר שהכנסייה חרבה. דופנות חדר הקבורה והשקתות טויחו בטיח אפרפר־כחלחל מעל שכבת טיט לבנה. מעל כל שוקת עוטר המקמר בשלושה צלבים מצוירים: אחד גדול במרכז ושניים קטנים בצדדים (תכנית 2: חתך 1–1). הצלבים הם מטיפוס הצלב היווני (צלב בעל זרועות שוות), והם צוירו בצבעים חום־אדמדם ואפור, אולי בניסיון לחקות מרקם של עץ, והוקפו במסגרת בצבעים שחור וחום (איור 8). מבחינה אדריכלית, חדר הקבורה שייך לטיפוס 4.1 של אבני (תשנ"ז:38–40), שהיה נפוץ לאורך כל התקופה הביזנטית (אבני תשנ"ז:259–261). מערות מטיפוס דומה, שבהן עיטור צלבים, תועדו במדרון המערבי של הר הזיתים (ראם, עדווי ואילן תשס"ז:57–59, ושם הפניות נוספות).

ממערב לאפסיס התלתני השתרע אולם התווך של הכנסייה (כ־8 מ' רוחב), שממנו נחשפו רק היסודות של הקירות הדרומי והצפוני (W27, W28; איור 9). מן הקיר הדרומי (W27) נחשפו רק חלקו המזרחי והחיבור שלו לקיר אפסיס הדרומי (W22). אל קירות 27 ו־22 ניגשה מדרום רצפה מאבנים שטוחות (L230), שרק חלקה הצפוני נחשף (איור 10). מצפון לקיר 27, בקטע שמפלס הסלע היה נמוך, הונחו כמה אבנים שטוחות כדי לפלס את השטח. מן הקיר הצפוני של אולם התווך (W28) נותרו רק אבנים אחדות ותעלת יסוד חצובה בסלע (L232, L236, L237). מצפון לאולם התווך השתרע אולם נוסף (L201), שרוחבו 8 מ' ואורכו בציר מזרח–מערב אינו ידוע. כדי לבנות

איור 8. שטח B: הצלב.

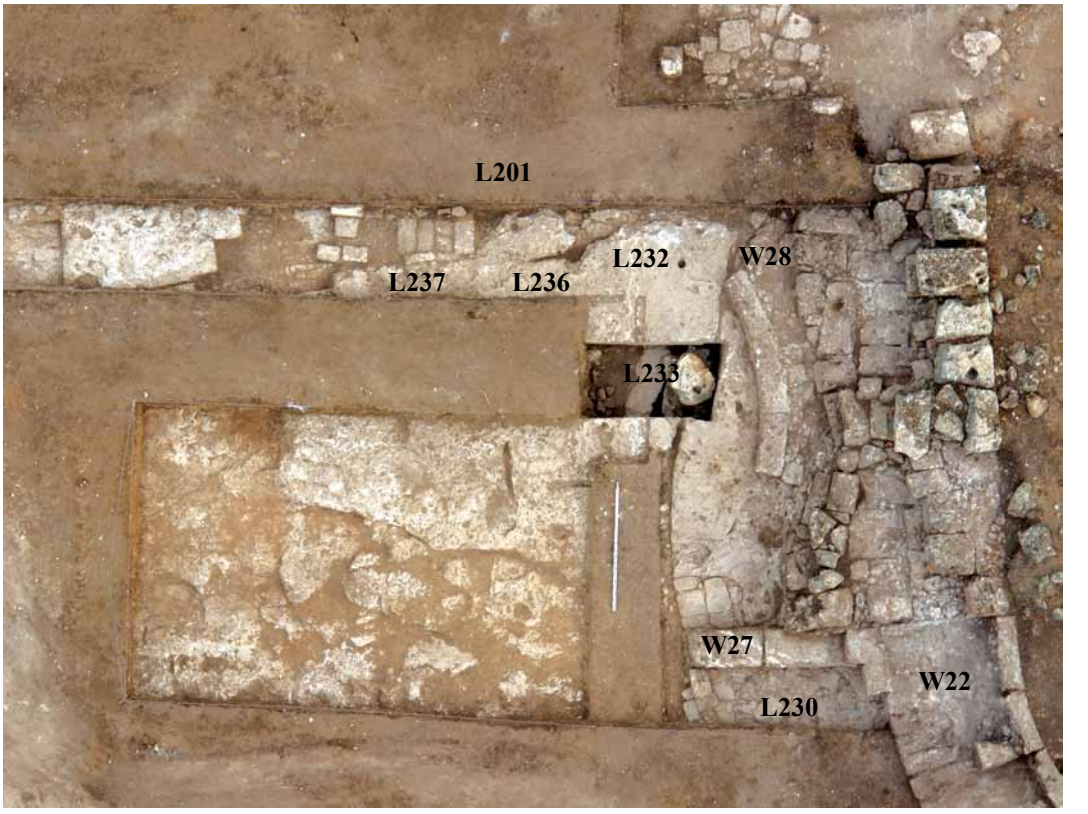

איור 9. שטח B: אזור הכניסה לקריפטה, מבט לצפון.

איור 10. שטח B: קיר 27 וקיר האפסיס המאוחר, מבט למזרח.

איור 11. שטח B: בור המים, מבט לצפון.

את הקיר הצפוני של אולם זה היה צורך לבנות קיר תמך (W20) צמוד לדופן המחצבה שמצפון לו (ר׳ להלן). מצפון לאולם 201 נחשפו שרידים של שלושה קירות מקבילים (W29–31) שכיוונם צפון–דרום. מן הקירות נותרו תעלות יסוד חצובות בסלע, שרידי טיט אפור וכמה אבני גוויל. שלושת הקירות יוצרים שני חדרים (L213 ו־L253) ברוחב של 7 ו־5 מ׳ בהתאמה. לפי מיקומה של דופן המחצבה, שתחמה כנראה את החדרים מצפון, ניתן להעריך שאורך החדרים היה כ־10 מ׳.

מדרום לאולם התווך הייתה חצר שנחשף בה אגן מים מרובע (L212; 1.1 × 1.1 מ׳, עומק 0.8 מ׳; איור 11), שבמערבו — גומחה רדודה (0.5 × 1.1 מ׳, עומק 0.5 מ׳). ממערב לאגן 212 נמצא בור

איור 12. שטח B: שברים משולחן שיש סגלגל.

איור 13. שטח B: הכניסה לקריפטה והאפסיס המאוחר, מבט למזרח.

מים גדול (L211; איור 11), שפתחו (2.8 × 3.4 מ׳) קורה בקמרונות, שקצותיהם נשענו על מעין שתי אומנות אחוזות בעומק 0.3 מ׳ מפני השטח. אבני הקמרונות נתגלו בתוך הבור, לצד פריטי שיש רבים, אבני בנייה מכורכר ומאבן גיר קשה, אשר שימשו בכנסייה. בפריטים היו שברים של שולחן שיש סגלגל (איור 12), עמודי שיש קטנים, כותרת קטנה של סורג ושברי אפריז וכותרת (ר׳ Gendelman, this volume). נראה שכל אלה נופצו במכוון והושלכו לבור. אף על פי שהבור נחפר לעומק של יותר מ־3 מ׳, רצפתו לא נמצאה.

כאמור, לא ניתן לדעת מה היו מידות הכנסייה, אולם על סמך חוליית עמוד בקוטר של כ־0.9 מ׳, שנתגלתה סמוך לקצה המערבי של האפסיס הצפוני, ניתן להעריך שהעמודים שהפרידו בין אולם התווך לסיטרות התנשאו במקורם לגובה של מעל 6.5 מ׳. נתון זה מאפשר לשחזר את גובה הכנסייה כולה ולהעריך שגובהה היה מעל 12 מ׳. במרחק של 40–45 מ׳ מהקצה המערבי של האפסיסים, נבדקו ראשי קירות מן השלב השלישי (W247–W245; ר׳ להלן), והתברר שלפחות חלק מיסודותיהם נבנו היטב מאבני גזית מסודרות (L242), עדות לכך שמקורם בשלב הראשון.

השלב השני.— בשלב זה פסק השימוש בשלושת האפסיסים, והפתח בין הקצוות המערביים של

איור 14. שטח B: רצפה ומתקן L215, מבט לצפון־מזרח.

קירות 21 ו־22 נחסם בקיר עבה (W24; 3.2–3.9 מ׳; איורים 5, 13). הפן המזרחי של הקיר השתמר לגובה ארבעה נדבכים: שני הנדבכים התחתונים בנויים כראשים (0.5 × 0.9 מ׳, גובה 0.36 מ׳), הנדבך השלישי בנוי מאבנים מלבניות (0.45 × 0.70 מ׳, גובה 0.4 מ׳) והנדבך הרביעי — מאבנים רבועות גדולות (0.60 × 0.85 מ׳, גובה 0.6 מ׳). הפן המערבי של הקיר השתמר לגובה נדבך אחד בלבד, והוא בנוי מאבנים מרובעות (0.55 × 0.55 מ׳, גובה 0.36 מ׳). ליבת הקיר נבנתה מאבני דֶבֶש שביניהן חומר מליטה בהיר. בחזית קיר 24, כ־13 מ׳ ממערב לאפסיס המרכזי המקורי (W25), נבנה אפסיס חדש וסמוך אליו, ממערב, ספסל (סינתרונון; W251).

השלב השלישי.— בשלב זה חרבה הכנסייה: הרצפות, ובהן רצפות הפסיפס, פורקו, ואבני הקירות נשדדו. פריטים אדריכלים הושלכו לבור המים 211 (ר׳ לעיל). ממערב לאפסיס הצפוני נחשפו רצפת אבן וקטע ממתקן מרובע (L215; איור 14). זמנם של אלה מאוחר לשני השלבים הראשונים, כיוון שהם נבנו במקום שבו היה בנוי היסוד של האפסיס הצפוני משלבים אלה. מדרום־מערב לשרידי אולם התווך נחשפו קירות אחדים שנבנו במרושל מאבני גוויל קטנות ובינוניות (W245–W247). חלק מן הקירות הושתת כנראה על קיר מהשלב הראשון (W26). כל השטח שימש עתה לחקלאות, וקטעי הקירות שנותרו תחמו חלקות עיבוד (איור 2), בדומה לממצא בשטח A (ר׳ להלן).

לפי הממצא הקרמי שהתגלה מעל תשתית הרצפה שנחשפה באפסיס הצפוני (L249; איור 9:15), נראה שהכנסייה נבנתה במאה הה׳ לסה״נ. מן הממצאים שהתגלו מעל הרצפות (L230; איור 2:15) ומצדי הקירות של האולמות שממערב לאפסיסים (L232, L235–237, L242, L248; איור 3:15, 4, 6, 7, 11–15; ר׳ Kool, this volume: No. 4; Winter, this volume: Fig. 2:5) ובמילויים סביב הקירות המאוחרים (L200, L215, L241; איור 1:15, 5, 8, 16–18), עולה שהכנסייה התקיימה עד המאה הז׳ לסה״נ (הכיבוש האסלאמי והתחלת הבנייה של המצודה של כפר לאם).

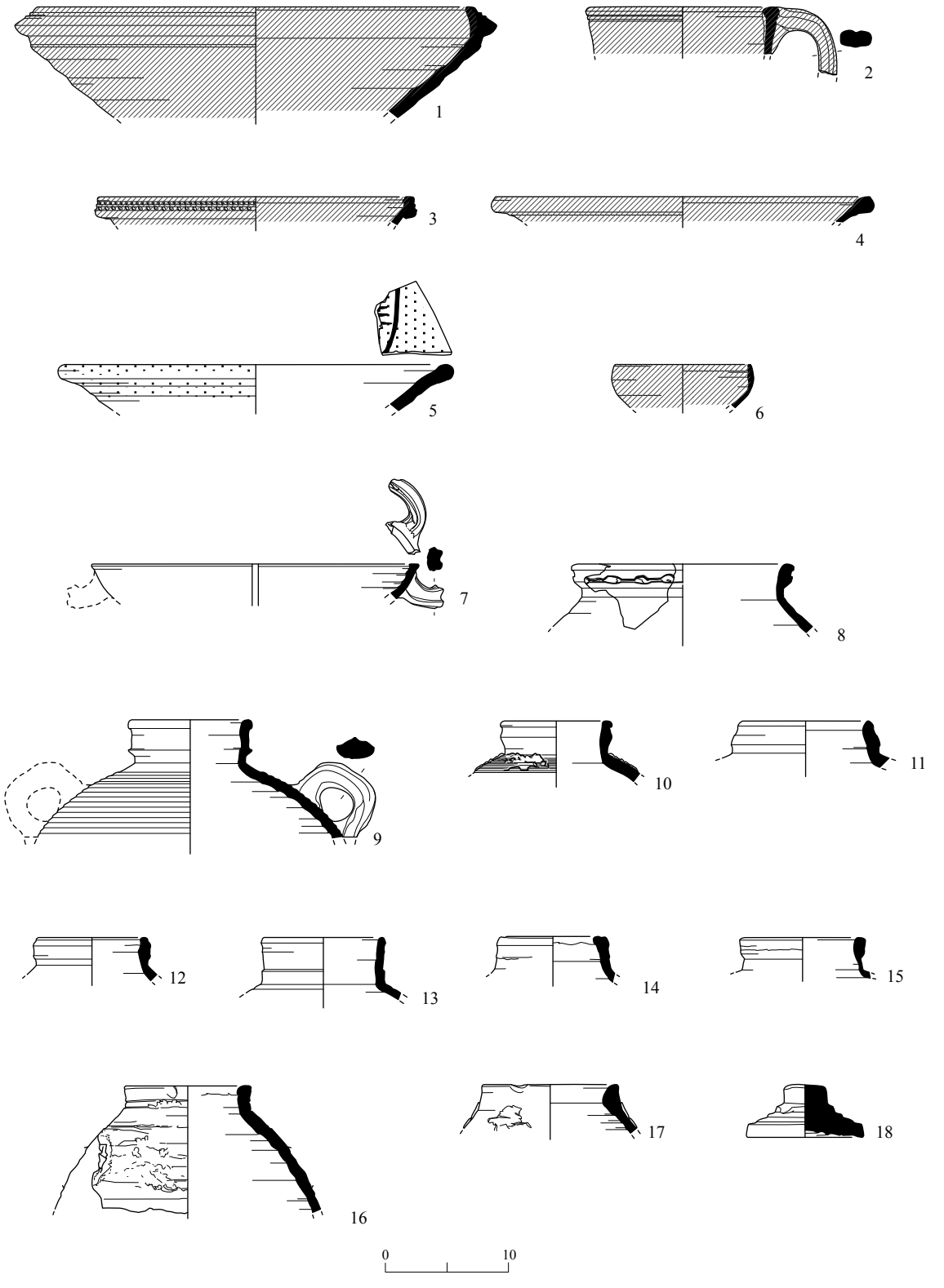

איור 15. שטח B: כלי החרס.

◀ איור 15

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	תאריך והקבלות
1	קערה	200	2009-1, 2	טין ורוד 2.5YR 6/8, צריפה טובה, חיפוי אדום	המאות הו׳–הז׳ Hayes 1972:382–383, Fig. 82: Form 10
2	פך CRSW	230	2053	טין ורוד 2.5YR 6/8, צריפה טובה, חיפוי אדום	המאות הו׳–הז׳ Hayes 1972:383–385, Fig. 84: Form 12
3	קערה PRSW	237	2063-2	טין ורוד 2.5YR 4/6, צריפה טובה, חיפוי אדום	המאות הו׳–הז׳ Hayes 1972:329–338, Fig. 69:3.19–40
4	קערה PRSW	242	2073-4	טין ורוד 2.5YR 4/6, צריפה טובה, חיפוי אדום	המאה הז׳ Hayes 1972:343–346, Fig. 71:11–14
5	קערה קופטית	215	2027-3	טין אדום 2.5YR 4/6, צריפה טובה, מיקה, חיפוי לבן ועיטור בצבע שחור	המאות הו׳–הח׳
6	קערה FBW	235	2061	טין ורוד 5YR 6/6, צריפה טובה	המאות הו׳–הח׳ Magness 1993:195, Form 1B:1, 2
7	קדרת בישול	242	2073-3	טין ורוד 5YR 7/8 עד שחור מבחוץ, צריפה בינונית, גריסים לבנים	המאות הד׳–הה׳ Adan-Bayewitz 1986:107, Fig. 3:19, 20 Calderon 2000:140, Pl. XXIII:49
8	קדרה	215	2027-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, מעט גריסים לבנים, עיטור בצבע לבן מבחוץ	
9	קנקן שק	249	2078-1	טין ורוד 2.5YR 6/8, צריפה טובה, מעט גריסים לבנים	המאה הה׳ Riley 1975:26–27, Nos. 1, 2, 4, 6 Tomber 1999:302, Fig. 4:79–81
10	קנקן שק	230	2053-2	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	המאות הו׳–הז׳ Tomber 1999: Fig. 8:127–128 Calderon 2000:104, Figs. 16–18; Pls. VI:7–10; XVII:11–15
11	קנקן שק	232	2058-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 10
12	קנקן שק	236	2067-3	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 10
13	קנקן שק	236	2067-2	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	
14	קנקן שק	236	2067-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	
15	קנקן שק שחור	242	2073-2	טין אפור 5YR 5/1, צריפה טובה, מעט גריסים לבנים	
16	קנקן עזה	215	2027-2	טין חום־אדמדם 5YR 6/4, צריפה בינונית, מעט גריסים חומים ולבנים	המאות הו׳–הח׳ Majcherek 1995:169, Pl. 3:4, 7, 8
17	קנקן עזה	241	2077-1	טין חום־אדמדם 5YR 6/4, צריפה בינונית, מעט גריסים חומים ולבנים	ר׳ מס׳ 16
18	פקק	211	2035	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, מעט גריסים לבנים	המאות הה׳–הז׳ Adan-Bayewitz 1986:99–101, Fig. 3:18 Peleg and Reich 1992:154, Fig. 13:2

מחצבות וקברים

השטח שבו עמדה הכנסייה בולט מקו הרכס כלפי מזרח ומוקף מצפון, ממזרח ומדרום במחצבות (איור 4; תכנית 1) שבדופנותיהן נחצבו מערות קבורה. לא ניתן לדעת מתי שימשו המחצבות ולהיכן נלקחו האבנים שנחצבו בהן, אולם עשר מערות הקבורה, שנחצבו בדופנות המחצבות ונבדקו בעבר, תוארכו למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (זיגלמן תשכ״ח:19; תשמ״ג:43), והן מאוחרות למחצבות. לפיכך, ברור שהמחצבות קדומות לפרק זמן זה. ייתכן שהמחצבות פעלו בד בבד עם המחצבות שנחשפו למרגלות המצודה שבמושב הבונים, שם הן תוארכו לתקופות הפרסית וההלניסטית (ברבה, לרר ואבישר תשס״ג:36). ראוי לציין שלפחות שתיים ממערות הקבורה חצובות מתחת לחלקה המזרחי של הכנסייה (תכנית 1: חתך 2–2), והכניסה אליהן הייתה דרך פתח שנחצב בדופן המחצבה. לכן נראה שלא הייתה כל זיקה בין המערות לבין הכנסייה שממנה לא הייתה גישה אליהן.

שטח A (תכנית 3)

שטח זה נמצא בתוך מתחם המשתרע על שטח נרחב (כ־6 דונם), שחלקו הצפוני (46 × 71 מ׳) גבוה ורחב יותר מחלקו הדרומי. המתחם מוקף בקירות מצפון, ממזרח ומדרום, ותחום ממערב במחצבה גדולה. המתחם שימש בארבעה שלבים לפחות.

השלב הראשון.— השטח פולס בחציבה של ראש רכס הכורכר. במרכז השטח נבנה קיר 4 וסביבו נבנו קירות תמך או תיחום (W2, W3, W7; איורים 2, 3). הקירות נבנו מאבני כורכר מסותתות למחצה, ללא חומר מליטה ביניהן. במקומות שבהם הסלע היה נמוך הורמו פני השטח באמצעות מילוי אדמה שהובא למקום. לאורך חלקו הצפוני של המתחם, מצפון לקיר 4, נבנו קירות 2 ו־9 שכיוונם צפון–דרום, אף הם מאבני כורכר מסותתות למחצה. על פי הקרמיקה שנחשפה בתשתית קיר 2 והמפלסים שניגשו אליו ממזרח וממערב (L129, L130; תכנית 6; איור 16:2, 5), וכן מעל המפלס שניגש לקיר 5 שבדרום שטח החפירה (L120; איור 16:1, 4), ניתן לקבוע שקירות המתחם נבנו בתקופה הרומית (המאות הא׳–הב׳ לסה״נ).

בשני ריבועי בדיקה שנחפרו במחצבה המערבית (L151, L152; תכניות 3, 4), נחשפו על הסלע פסולת חציבה ושברי כלי חרס המתוארכים למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (איור 16:3). המחצבה פעלה באותה תקופה שבה נחצבו ונבנו הקברים בדופנות המחצבות שממזרח למתחם ומדרום לו (ר׳ שטח

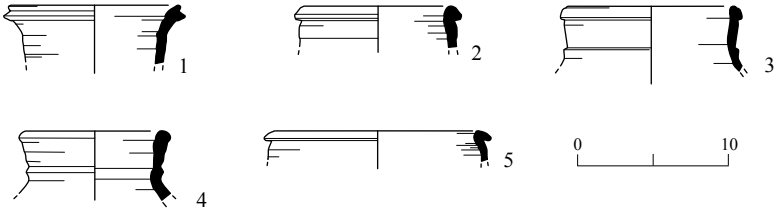

איור 16. שטח A: כלי החרס מהתקופה הרומית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	תאריך והקבלות
1	פך	120	1099-3	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳
2	קנקן שק	129	1094	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ Calderon 2000: Pl. I:1, 2 Silberstein 2000: Pl. I:16, 17
3	קנקן שק	152	1187	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 2
4	קנקן שק	120	1099-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 2
5	קנקן שק	130	1097	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 2

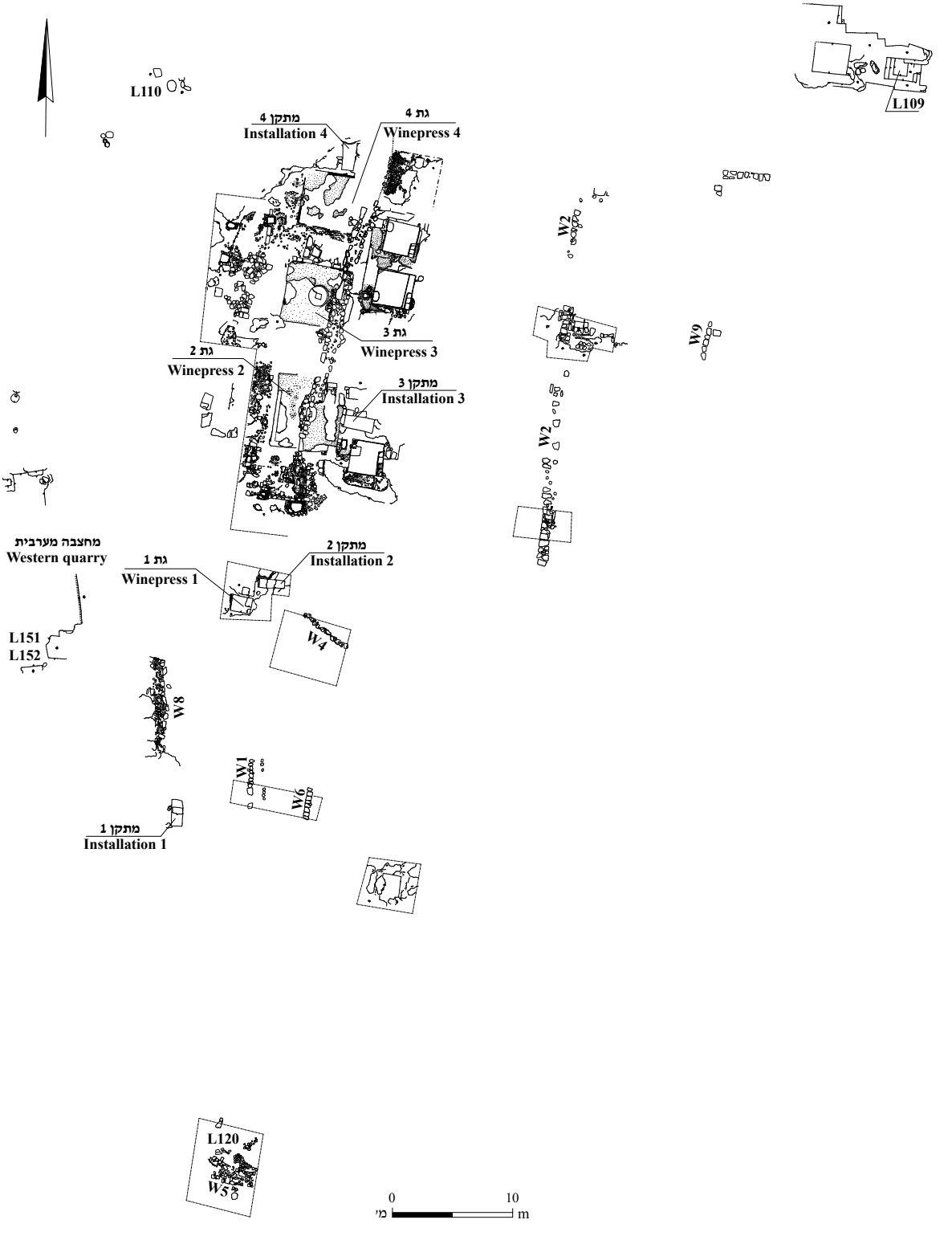
L110
מתקן 4
Installation 4
גת 4
Winepress 4
L109
W2
W9
גת 3
Winepress 3
גת 2
Winepress 2
מתקן 3
Installation 3
W2
מחצבה מערבית
Western quarry
גת 1
Winepress 1
מתקן 2
Installation 2
L151
L152
W4
W8
W1
W6
מתקן 1
Installation 1
L120
W5
0
10
מ'
m

תכנית 3. שטח A.

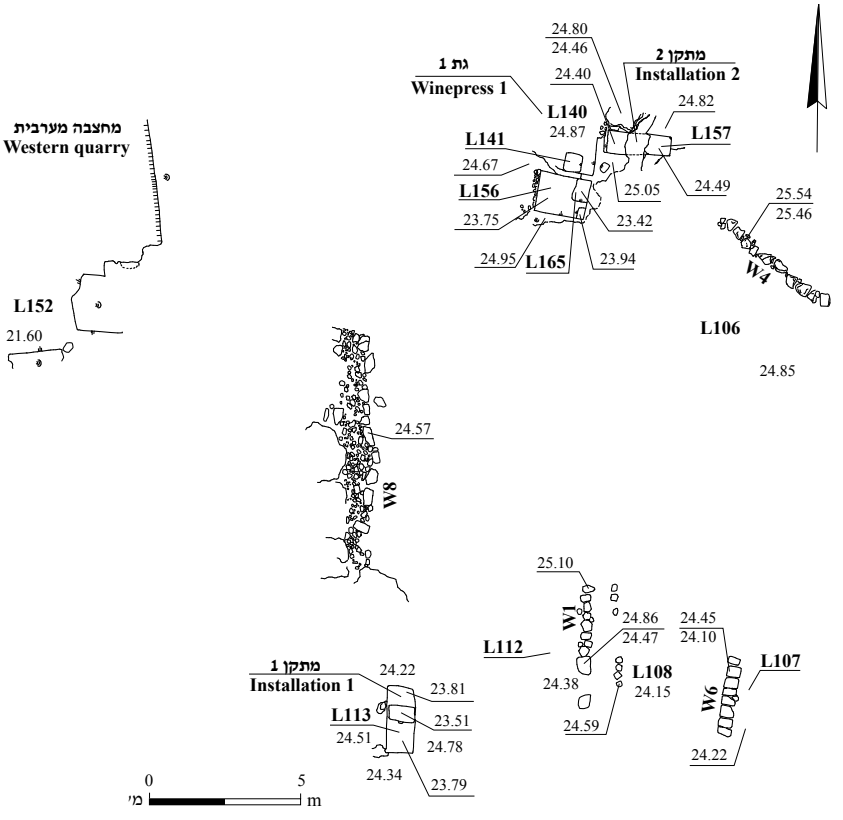

תכנית 4. שטח A, החלק המרכזי.

B, לעיל), והיא בת זמנה של המצבה של טיטוס מוציוס קלמנס (ר׳ לעיל).

השלב השני.— בחלק המערבי של המתחם וממזרח למחצבה נחצבה בסלע גת (1; תכנית 4; איור 17). בגת משטח דריכה (L140), שדופנותיו הצפונית והמערבית לא השתמרו — אולי עדות לכך שהן היו בנויות ולא חצובות. בדופן המזרחית של המשטח הייתה גומה קטנה חצובה (0.3 מ׳ קוטר, כ־0.1 מ׳ עומק), שממנה יצאה תעלה חצובה לכיוון המשטח. ייתכן כי הגומה שימשה לריסוק צמחים שהוספו לתירוש בעת הכנת היין, או להנחת קנקן בעת מילוי היין מבור האיגום. בחלקו הדרומי של משטח הדריכה היה בור סינון רבוע (L141; 0.55 × 0.55 מ׳), ומדרום לו — בור איגום (L156; 1.25 × 1.60 מ׳, עומק 1.2 מ׳; 2.4 מ״ק נפח), שדופנותיו טויחו בטיח הידראולי בהיר (2–4 מ״מ עובי) שהושתת על טיט אפור. בין בור הסינון לבור האיגום חיבר נקב שנחצב במרכז הדופן הדרומית של המשטח. אל בור האיגום הובילה מדרגה קטנה (שלח 0.3 × 0.4 מ׳, רום 0.2 מ׳) בפינתו הדרומית־המזרחית. בפינה הצפונית־המזרחית של רצפת הבור נחשפה גומת שיקוע (L165; 0.65 × 0.75 מ׳, עומק 0.35 מ׳), שבמרכזה שקערורית מטויחת בצורת חרוט שקדקודו כלפי מטה. הרצפה של בור האיגום ודופנותיו, וכן הדפנות של גומת השיקוע ורצפתה, טויחו בטיח זהה, שהושתת על טיט אפור מעורב בחרסים מצולעים. העפר שנמצא בבור האיגום ובגומה שברצפתו הכיל שברים רבים של כלי חרס, בעיקר של קנקני אגירה ואמפורות (איור 18), וכן שברים של קערת זכוכית (ר׳ Winter, this volume: Fig. 1:1), המתוארכים כולם למאות הג׳–הד׳ לסה״נ. בצוואר אחת האמפורות נמצא נקב (איור 3:18), האופייני לקנקני שק ולאמפורות שבהם אוחסן יין, ואשר שימש לשחרור גזים הנפלטים בעת תהליך התסיסה המשנית (איילון והרפזי־עפר תשס״ז:30–33).

השלב השלישי.— בתקופה הביזנטית (המאות הה׳–הז׳ לסה״נ) התרחבה הפעילות החקלאית במתחם, ובמרכזו נבנה מכלול של שלוש גתות מורכבות ומשוכללות (תכנית 5; איור 19). הגתות

איור 17. שטח A: גת 1, מבט למזרח.

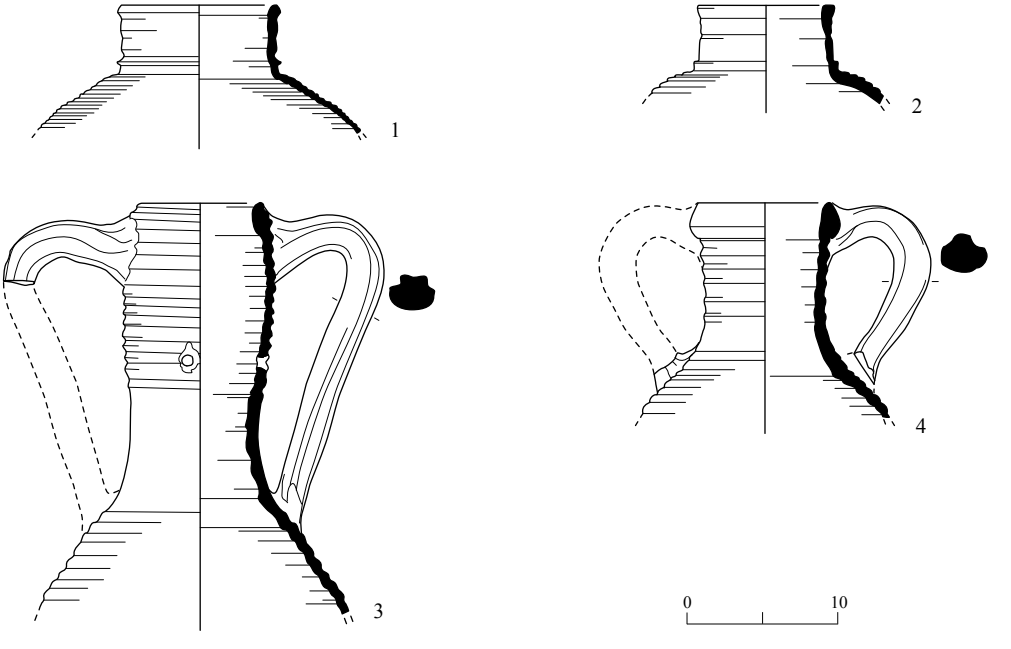

איור 18. שטח A: כלי החרס מגת 1.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	תאריך והקבלות
1	קנקן שק	156	1195-2	טין ורוד 2.5YR 6/8, צריפה טובה, גריסים לבנים, חיפוי בהיר מבחוץ	המאות הג׳–הד׳ Blakely 1987:66–69, 83–87, Figs. 21:52–55; 29:98–100 Guz-Zilberstein 1995:313, Fig. 6.39:16
2	קנקן שק	165	1225	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 1
3	אמפורה	156	1195-1	טין צהבהב 7.5YR 7/4, צריפה טובה, חולי, גריסים לבנים	המאות הג׳–הד׳ Avshalom-Gorni 2009:48, Fig. 2.36:8, RB.Am.1a
4	אמפורה	156	1195-3	טין אדום 2.5YR 4/6, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	Avshalom-Gorni 2009:50, Fig. 2.36:10–12, RB.Am.2

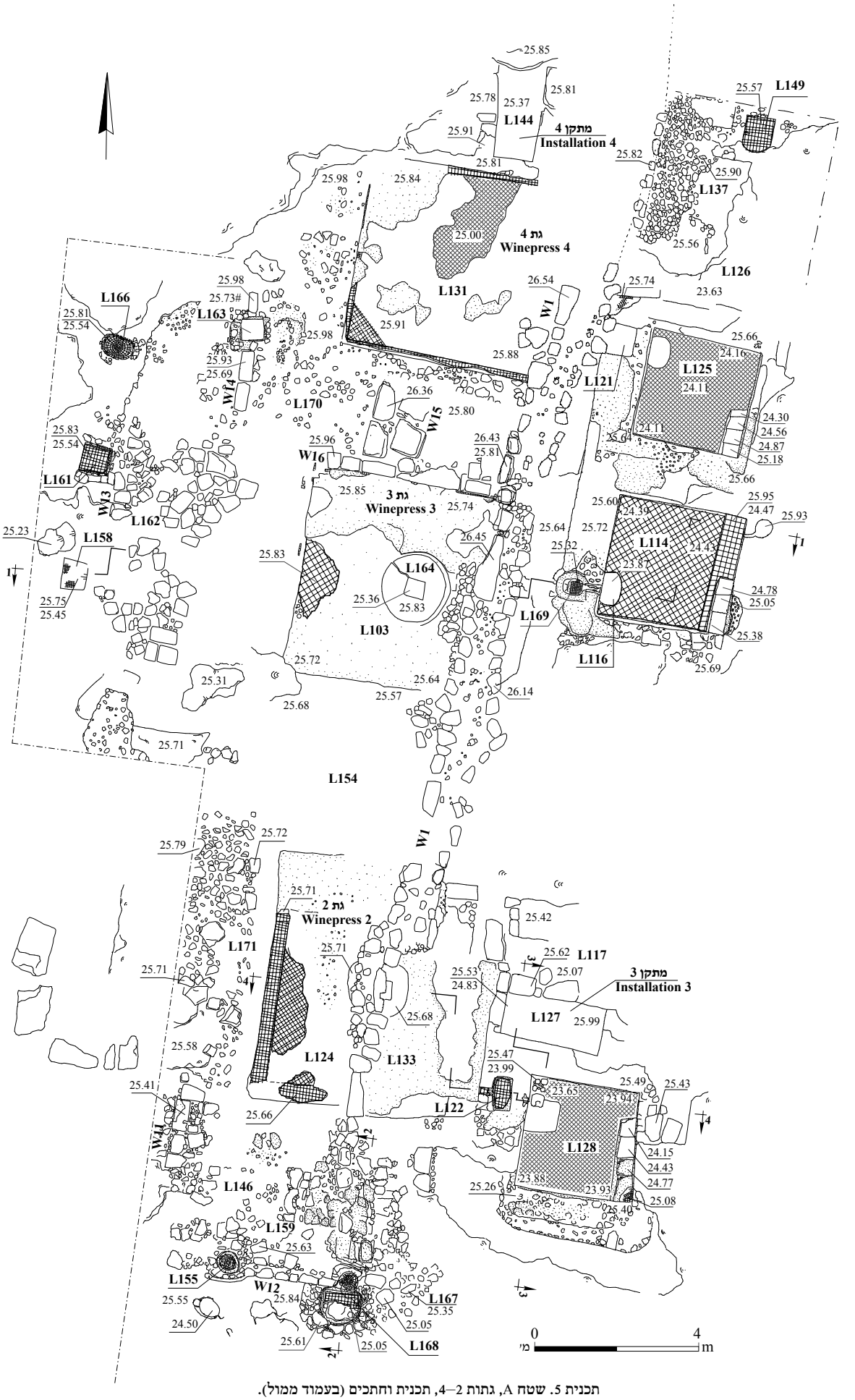

תכנית 5. שטח A, גתות 2–4, תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

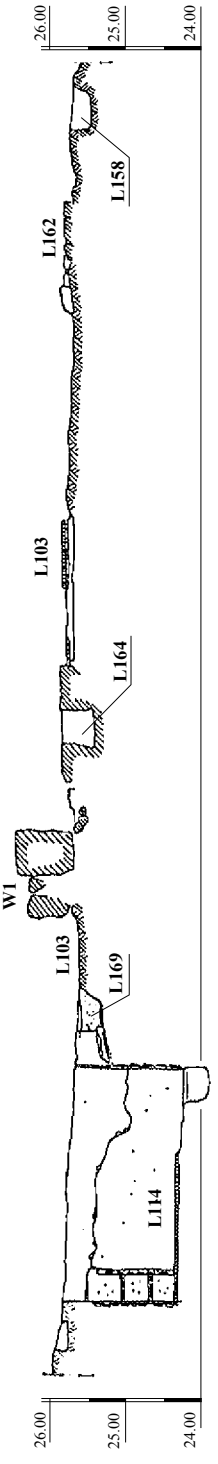
26.00
25.00
24.00
L158
L162
L103
L164
W1
L103
L169
L114
1-1

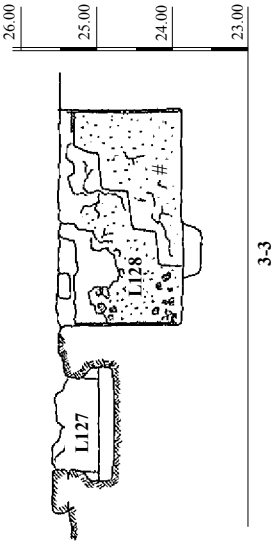
26.00
25.00
24.00
23.00
L128
L127
3-3

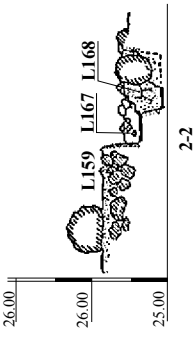
L168
L167
L159
2-2
26.00
26.00
25.00

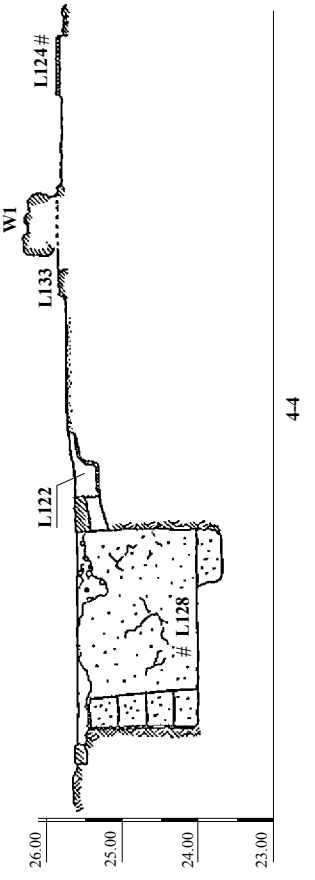
L124
W1
L133
L122
L128
4-4
26.00
25.00
24.00
23.00

איור 19. שטח A: גתות 2–4, מראה מן האוויר לכיוון מערב.

איור 20. שטח A: קיר 1, הבנוי מעל בסיס הבורג בגת 2, מבט לצפון־מערב.

נבנו צמודות זו לזו, ויחד היו מתקן תעשייתי גדול לייצור יין (להגדרות של מרכיבי הגת ותפקידם, ר׳ אבשלום־גורני, גצוב ופרנקל תשס״ח; Ayalon, Frankel and Kloner 2009).

לגת 2, הדרומית (תכנית 5), משטח דריכה רבוע (L124, L133; 5.5 × 6.1 מ׳; 33.6 מ״ר), שקירותיו לא השתמרו. המשטח רוצף בפסיפס לבן (17 אבנים בדצמ״ר), שהשתמר רק בקטעים קטנים בצדדיו המערבי והדרומי. במקומות שבהם הפסיפס לא השתמר נחשפה תשתית של אבנים וטיט בצבע אפור כהה. במרכז המשטח נקבע בסיס אבן למכבש בורג שרק חלקו המזרחי נחשף, משום שבשלב הרביעי נבנה מעליו קיר 1 (איור 20).

בור סינון מלבני (L122; 0.40 × 0.75 מ׳, עומק 0.3 מ׳) נמצא ממזרח לפינה הדרומית־המזרחית של משטח הדריכה. רצפת הבור עשויה פסיפס לבן (12 אבנים בדצמ״ר). התירוש זרם אל הבור דרך תעלה שרצפתה עשויה אף היא פסיפס לבן, וממנו, דרך נקב בדופן המזרחית אל בור האיגום (L128; 2.7 × 2.8 מ׳, עומק 1.5 מ׳; 11.3 מ״ק נפח; איור 21).

אל בור האיגום ירדו באמצעות ארבע מדרגות שנבנו לאורך הדופן המזרחית. על המדרגות הונחה רצפת פסיפס לבנה, בניגוד לשאר הגתות שבהן המדרגות היו מטויחות. רצפת הבור השתמרה בשלמותה, והיא עשויה פסיפס לבן (15 אבנים בדצמ״ר). בפינתה הצפונית־המערבית הייתה גומת שיקוע עגולה למחצה (0.8 מ׳ רדיוס, 0.3 מ׳ עומק). החלק העליון של הדופן המזרחית של בור האיגום בנוי מאבנים מהוקצעות, שביניהן חומר מליטה אפור שנועד לסתום חציבה קדומה שלתוכה נחצב הבור.

מדרום למשטח הדריכה וממערב לו נחשפו שרידים של משטחי משנה (L146, L159, L171). רצפות המשטחים עשויות פסיפס לבן; שרידיו נחשפו רק בשתי נקודות במשטח הדרומי, ואילו בשאר המשטחים שרדה רק תשתית מאבני גוויל קטנות ובינוניות (אורך מרבי 0.25 מ׳), שהונחו על הסלע ועליהן טיט בצבע אפור בהיר. על סמך מעט האבנים ששרדו מן הקירות, שתחמו את המשטחים והפרידו בינם לבין משטח הדריכה, ניתן לשער כי בצדו המערבי היה משטח משנה אחד (L171; 3.5 × 6.1 מ׳) ובצדו הדרומי — שני משטחים (L146, L159; 4 × 8 מ׳; 32 מ״ר).

בקיר הדרומי של המשטחים הדרומיים (W12) נחשפו שני אגנים קטנים ועגולים, שרצפתם פסיפס לבן ודופנותיהם מטויחות בטיח ורדרד על תשתית טיט ושברי חרסים. רצפתו של האגן המערבי (L155; 0.5 מ׳ קוטר, 0.3 מ׳ עומק) נמוכה ב־0.6 מ׳ מרצפת המשטח שמצפון לו (L146), ודופנו הדרומית בולטת כ־0.13 מ׳ מהחזית הדרומית של קיר 12. רצפתו של האגן המזרחי עשויה פסיפס (L167; 0.45 מ׳ קוטר, 0.55 מ׳ עומק), והיא נמוכה ב־0.5 מ׳ מרצפת המשטח שמצפון לה (L159); החלק העליון של הדופן הצפונית של האגן משופע כלפי רצפת המשטח (איור 22; תכנית 5: חתך 2–2). צמוד לאגן המזרחי מדרום נחשף אגן מטויח גדול יותר (L168; 0.75 × 0.95 מ׳, עומק מרבי 0.6 מ׳), שלו מתאר עגול למחצה הפתוח לכיוון צפון. הדופן הדרומית של האגן בולטת מקיר 12. היא בנויה מדֶבֶש של אבני גוויל מלוכדות בטיט אפור ומטויחת בחלקה הפנימי. רצפת אגן 168 עשויה פסיפס, ומפלסה נמוך מרצפת אגן 167 ב־0.3 מ׳; אבניה קטנות (24 אבנים בדצמ״ר) ביחס לאבני הפסיפס ברצפות של שני אגני האיגום האחרים (L155, L167; 16 אבנים בדצמ״ר). לא ברור אם הייתה הפרדה בין אגן 168 לבין אגן 167. נראה שאגן 168 נבנה לאחר קיר 12, אולם לא ברור אם היה זה שלב טכני בבנייה או תוספת מאוחרת למשטח.

איור 21. שטח A: בורות הסינון והאיגום של גת 2, מבט למזרח.

איור 22. שטח A: האגנים המזרחיים של גת 2, מבט למערב.

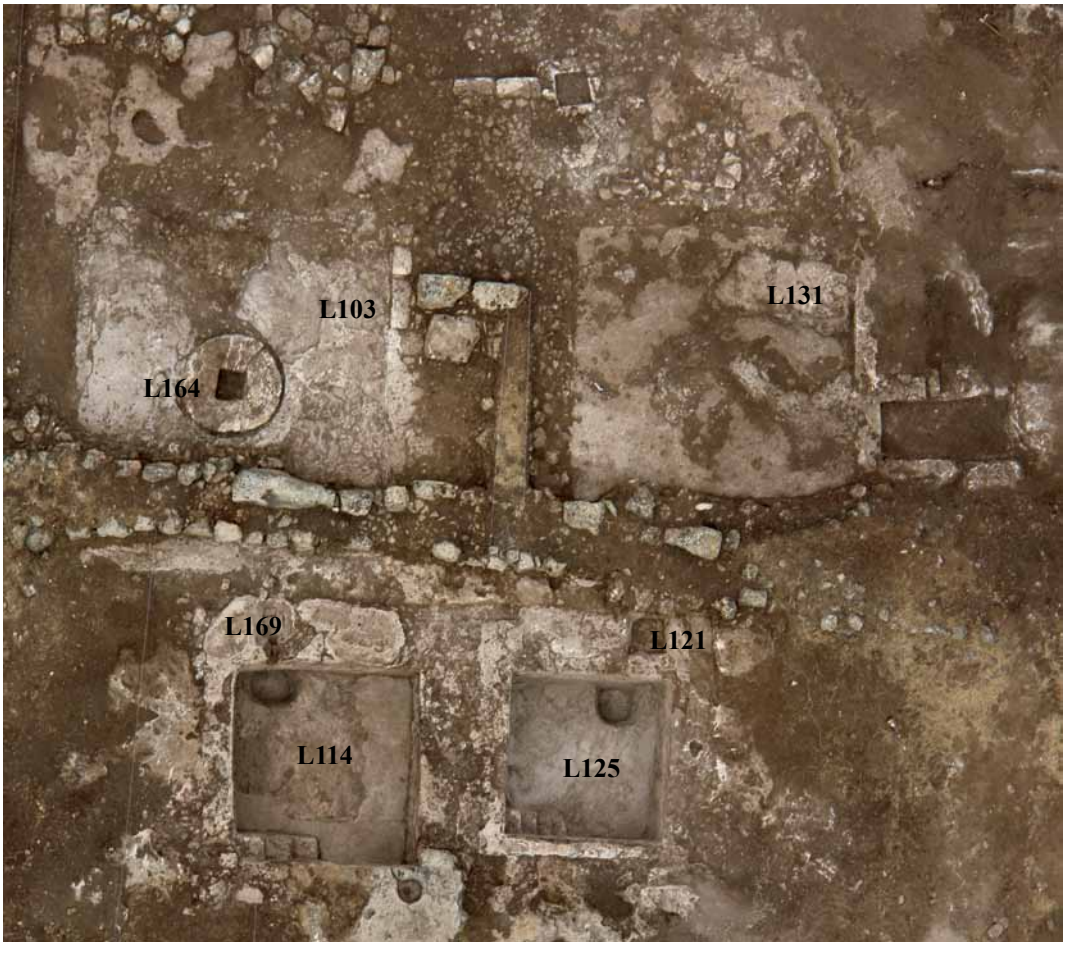

איור 23. שטח A: גתות 3 ו־4, מבט למערב.

גת 3, האמצעית (תכנית 5; איור 23), נמצאת כ־4 מ׳ מצפון לגת 2 ו־3 מ׳ מדרום לגת 4 (ר׳ להלן). היא כוללת משטח דריכה מרובע (L103; 5.0 × 6.4 מ׳; 32 מ״ר), מרוצף בפסיפס לבן (14 אבנים בדצמ״ר), שהשתמר רק בחלקו המערבי. במקומות שבהם הפסיפס לא השתמר נחשפה תשתית בצבע אפור, זהה לזו של משטח הדריכה בגת 2. במרכז המשטח נקבע בסיס אבן למכבש בורג (L164; 1.6 מ׳ קוטר), שבמרכזו חציבה רבועה לעיגון הבורג (0.4 × 0.4 מ׳; עומק 0.47 מ׳). הבסיס של חציבה זו מתרחב כדי 0.15 מ׳ כדי לקבע את בורג העץ. מקירות המשטח השתמר רק הקיר הצפוני (W16), הבנוי מאבנים מהוקצעות, ואילו משאר הקירות נותרו רק תעלות שוד.

בור סינון (L169; 0.7 × 0.8 מ׳, עומק 0.4 מ׳) נמצא ממזרח למשטח הדריכה, אך כיוון שנקודת החיבור ביניהם לא השתמרה לא ניתן לדעת כיצד זרם התירוש מהמשטח אל הבור. לבור מתאר סגלגל, דופנותיו מטויחות ורצפתו עשויה פסיפס (12 אבנים בדצמ״ר). מבור הסינון זרם התירוש אל בור איגום דרך צינור חרס שנתגלה בדופן המזרחית.

בור האיגום (L114; 3.1 × 3.2 מ׳, עומק 1.3 מ׳; 12.9 מ״ק נפח) נחשף ממזרח לבור הסינון ובמרחק של 1.5 מ׳ מבור האיגום של גת 4 (L125, ר׳ להלן). אל הבור ירדו באמצעות שלוש מדרגות שנחצבו לאורך הקיר המזרחי, ואשר טויחו בטיח זהה לזה של הדפנות. ברצפת הפסיפס של הבור ניכרים שלושה שלבים (איור 24): (א) רצפת השלב הקדום, העשויה פסיפס לבן עדין (22 אבנים בדצמ״ר), השתמרה בחלק הדרומי והמרכזי של הבור — בהיקפו מסגרת מקבילה לקירות, ובמרכזו הונחו האבנים באלכסון; (ב) הרצפה התיכונה השתמרה בחלק המזרחי והצפוני של הבור, והיא עשויה פסיפס גס בצבע לבן (15–17

אבנים בדצמ״ר), בשילוב מעט אבנים שחורות; (ג) רצפת השלב המאוחר השתמרה בצדדים המזרחי והמערבי של מרכז הבור, והיא עשויה טיח הידראולי (זהה לטיח שעל הדפנות) מעורב בשברי חרסים. בפינה הדרומית־המערבית של הרצפה נחשפה גומת שיקוע עגולה למחצה (0.8 מ׳ רדיוס, 0.5 מ׳ עומק). על הדופן המזרחית, סמוך לפינה הצפונית־המזרחית של הבור, נחצבה גומה (קוטר 0.4 מ׳, עומק 0.2 מ׳; איור 25), שחוברה לבור באמצעות תעלה חצובה, בדומה לגומה שנחשפה בגת מן התקופה הרומית (השלב השני).

איור 24. שטח A: רצפת בור האיגום (L114) בגת 3, מבט למערב.

מצפון למשטח הדריכה וממערב לו נחשפו שרידים של משטחי משנה. על סמך שרידי הקירות שתחמו את המשטחים הללו, נראה כי בצד מערב היו שני משטחים צרים (2.5 × 5.0 מ׳; 12.5 מ״ר כל אחד), ומצפון — שני משטחים קטנים יותר (2.5 × 3.0 מ׳; 7.5 מ״ר כל אחד). מרצפת משטח־המשנה הצפוני (L170) נותרה רק התשתית, העשויה מאבני גוויל קטנות ובינוניות וטיט אפור, בדומה לתשתית המשטחים בגת 2 (L146, L159). מרצפת משטח־המשנה המערבי (L162) נותרו במקומות שבהם הסלע טבעי היה נמוך אבנים גדולות ובינוניות, שביניהן מעט חומר מליטה אפור. אבנים אלו היו כנראה הבסיס שעליו הונחה תשתית הרצפה, כפי שהיא השתמרה במשטח הצפוני (L170).

בקיר 13 שממערב למשטחי המשנה, נחשפו שלושה אגנים חצובים (L158, L161, L166; איור 26) ומצפון־מזרח להם אגן נוסף (L163) — חלקו התחתון חצוב, חלקו העליון בנוי דֶּבֶש ודופנותיו מטויחות מבפנים ומבחוץ. האגנים מרוצפים בפסיפס (18–21 אבנים בדצמ״ר), ודופנותיהם מטויחות בטיח ורדרד. שניים מהאגנים מרובעים (L158 — 0.65 × 0.68 מ׳, עומק 0.3 מ׳; L163 — 0.6 × 0.6 מ׳, עומק 0.3 מ׳), אחד טרפזי (L161; 0.65–0.60 × 0.60 מ׳, עומק 0.3 מ׳) ואחד סגלגל (L166; 0.6 × 0.7 מ׳, עומק 0.3 מ׳).

איור 25. שטח A: הגומה על הדופן המזרחית של בור האיגום (L114) בגת 3, מבט למערב.

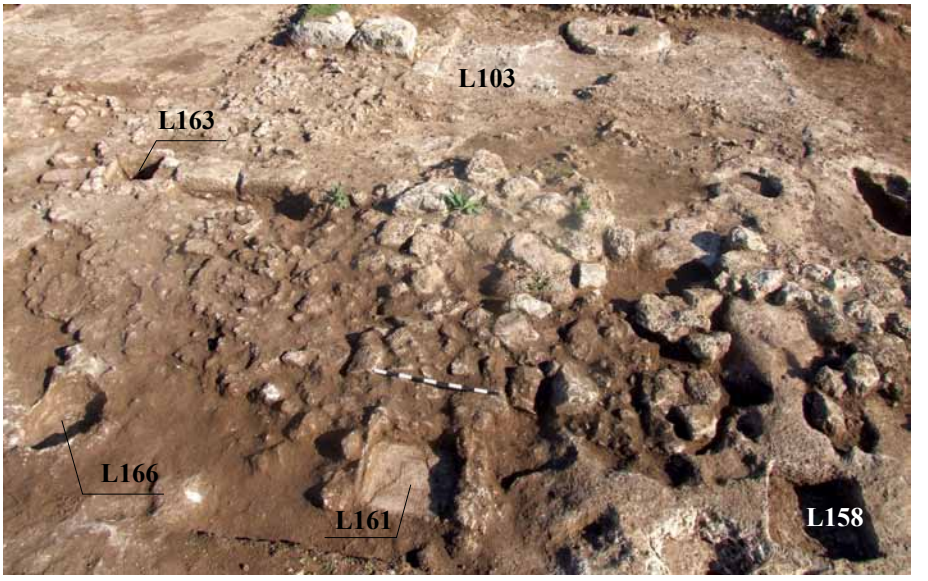

איור 26. שטח A: ארבעת אגני האיגום המערביים בגת 3, מבט למזרח.

גת 4, הצפונית (תכנית 5; איור 23), כללה משטח דריכה שקירותיו לא השתמרו (L131; 4.5 × 6.2 מ׳; 28 מ״ר). פינתו הדרומית־המזרחית לא נחשפה כיוון שבשלב הרביעי נבנה מעליה קיר 1 (ר׳ להלן). המשטח רוצף בפסיפס (25 אבנים בדצמ״ר), שהשתמר רק בחלקו הצפוני ובפינתו הדרומית־המערבית. במקומות שבהם הפסיפס לא השתמר נחשפה תשתית בצבע אפור כהה. משטח דריכה זה קטן מאלה של שתי הגתות שמדרום לו, ואין בו בסיס למכבש בורג.

בור סינון רבוע (L121; 0.6 × 0.8 מ׳, עומק 0.35 מ׳) נמצא ממזרח לפינה הדרומית־המזרחית של משטח הדריכה, ולו רצפת פסיפס (15 אבנים בדצמ״ר). בור איגום מרובע (L125; 2.6 × 2.7 מ׳, עומק 1.5 מ׳, 10.5 מ״ק נפח) נמצא ממזרח למשטח הדריכה. רצפת הבור עשויה פסיפס (37 אבנים בדצמ״ר), ובפינתה הצפונית־המערבית גומת שיקוע סגלגלה (0.6 × 0.8 מ׳, עומק 0.4 מ׳). אל הבור ירדו באמצעות ארבע מדרגות לאורך דופנו המזרחית. בדופן המערבית של הבור נחשף צינור חרס, שדרכו זרם התירוש מבור הסינון (איור 27).

מדרום למשטח הדריכה וממערב לו נחשפו שרידים של משטחי משנה. משטח משנה 170 שימש גם את גת 3 האמצעית (ר׳ לעיל). משטח משנה נוסף (L137) נתגלה מצפון לבור האיגום, ובחלק המערבי של רצפתו שרדה תשתית של

איור 27. שטח A: צינור החרס המחבר בין בור הסינון לבור האיגום בגת 4, מבט למערב.

אבני גוויל קטנות ובינוניות וטיט אפור בהיר (זהה לזה שבמשטחי המשנה בגתות האחרות). בחלק המזרחי נחשף משטח סלע שעליו הושתתה כנראה רצפת המשטח. מצפון למשטח־המשנה נחשף אגן איגום סגלגל (L149; 0.66 × 0.85 מ׳, עומק 0.3 מ׳) שדופנותיו מטויחות ורצפתו פסיפס (25 אבנים בדצמ״ר).

לפי הממצא מהמילויים מעל משטח דריכה 103 (איור 28:10, 18), בבורות איגום 104, 111,

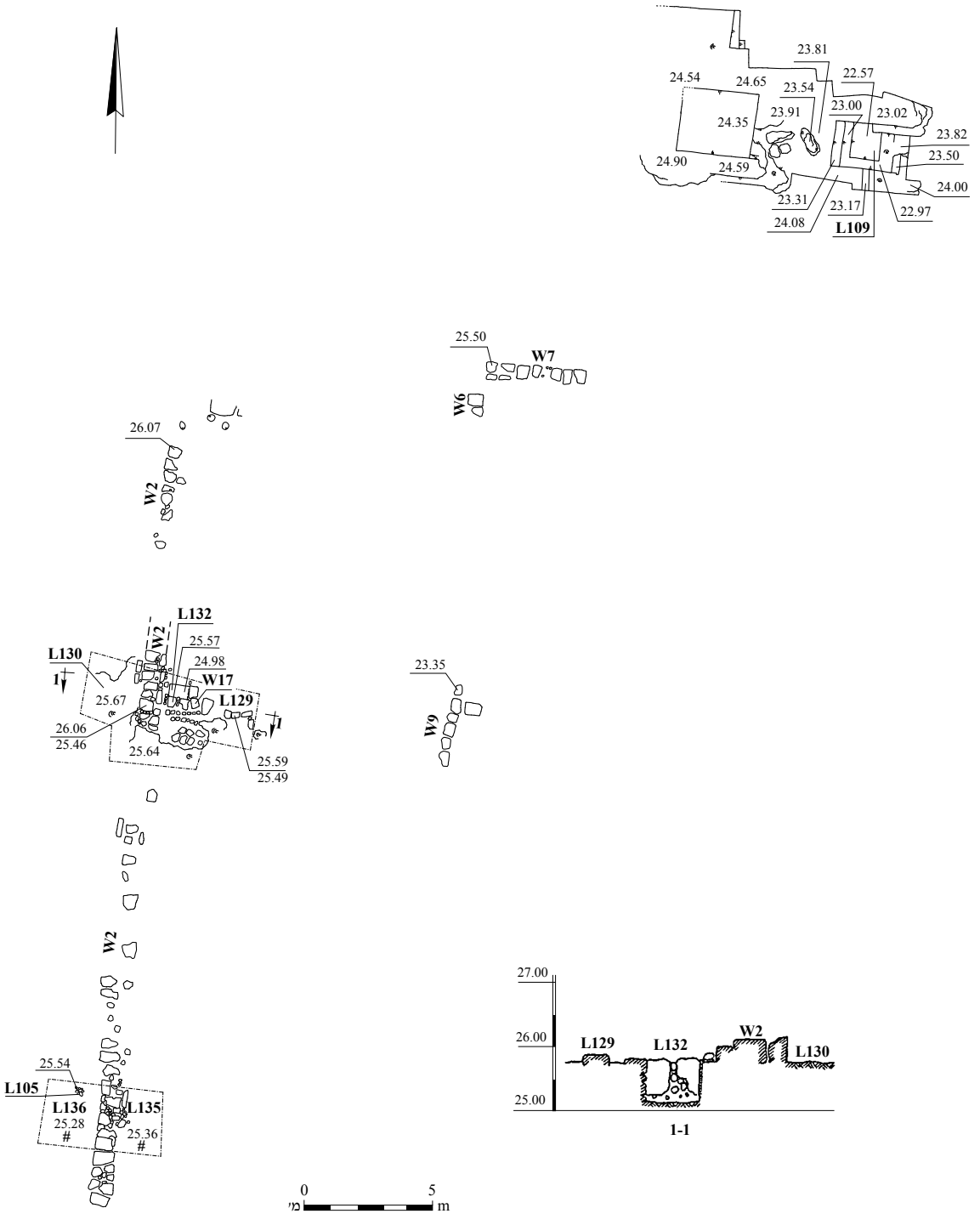

תכנית 6. שטח A, החלק הצפוני־המזרחי, תכנית וחתך.

Winter, 125, 126 (איור 28:5, 11, 13, 16, 19; this volume: Fig. 2:6) ובמשטח משנה 137 (איור 28:3, 15), הגתות פעלו עד סוף התקופה הביזנטית.

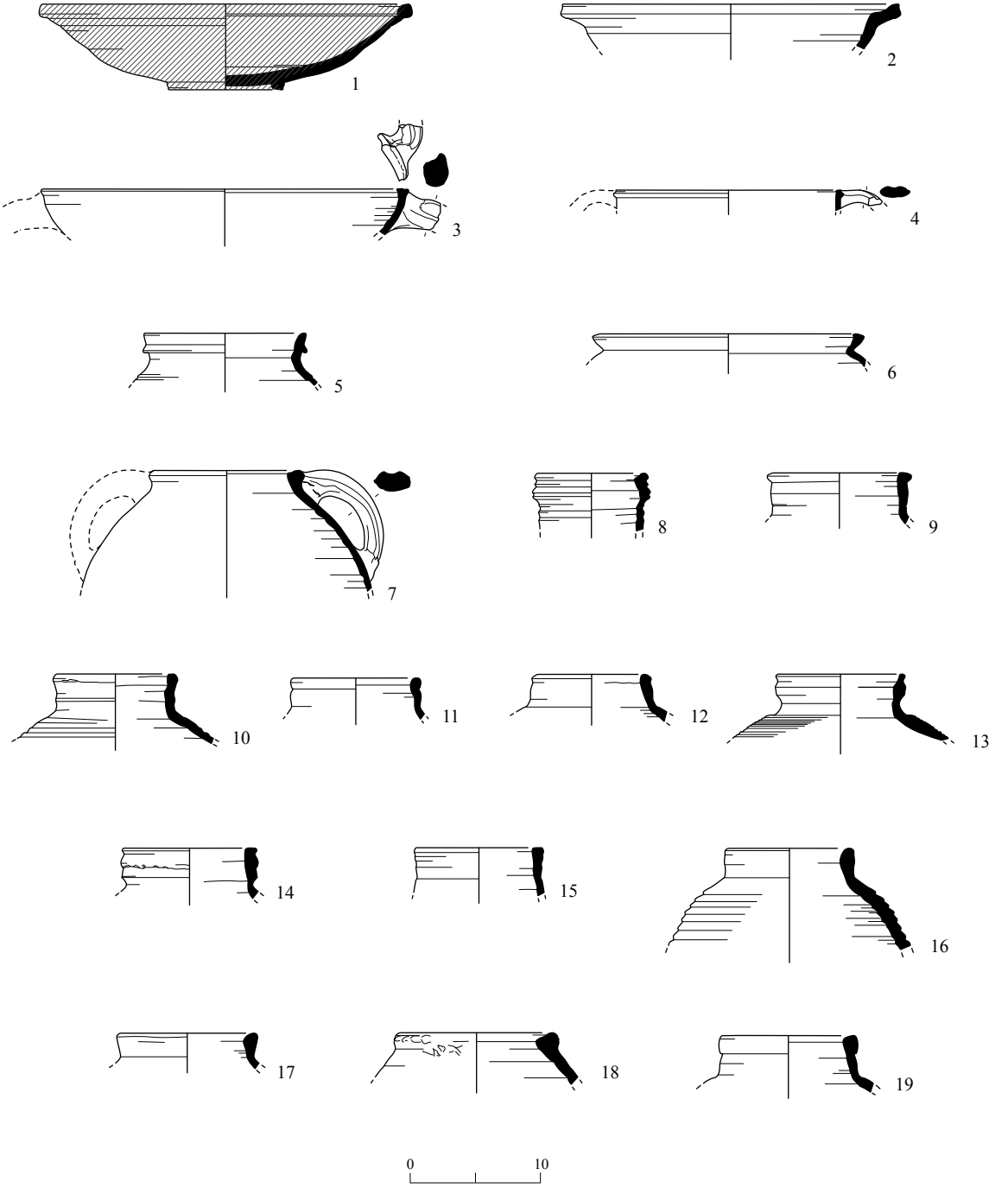

איור 28. שטח A: כלי חרס מהמאות הד׳–הח׳ לסה״נ.

◀ איור 28

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	תאריך והקבלות
1	קערה ARSW	105	1020	טביעה של שני עצי דקל	המאות הו׳–הז׳ Hayes 1972:166–169, Figs. 31:3–17, 32, Form 105
2	קדרה	132	1105-1	טין חום 5YR 4/4, צריפה בינונית, גס, גריסים חומים	
3	קדרת בישול	137	1162-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, גס, גריסים לבנים	המאות הד׳–הה׳ Adan-Bayewitz 1986:107, Fig. 3:19, 20 Calderon 2000:140, Pl. XXIII:49
4	סיר בישול	135	1132-1	טין חום 5YR 4/4, ליבה שחורה, צריפה בינונית, גריסים לבנים	המאות הו׳–הז׳ Tushingham 1985: Fig. 30:28 Magness 1993:219, Type 3B
5	סיר בישול	126	1082-2	טין חום 5YR 4/4, ליבה שחורה, צריפה בינונית, גריסים לבנים	המאות הו׳–הז׳ Magness 1993:219, Type 4B
6	סיר בישול	105	1012	טין חום 5YR 4/4, צריפה טובה, גריסים לבנים	
7	סיר בישול	126	1082-3	טין חום 5YR 4/4, ליבה שחורה, צריפה בינונית, גריסים לבנים	המאות הה׳–הח׳ Calderon 2000:108, Pl. VI:36 Avissar 1996:73, Fig. XII.610
8	פך או כלי אנטיליה	132	1105-2	טין חום 7.5YR 5/6, צריפה טובה, חולי, מעט גריסים לבנים	המאות הה׳–הז׳ Ayalon 2000: Fig. 3:4
9	קנקן שק	135	1132-2	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	המאה הה׳ Riley 1975:26–27, Nos. 1, 2, 4, 6 Tomber 1999:302, Fig. 4:79–81
10	קנקן שק	103	1078	טין חום 5YR 4/4, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 9
11	קנקן שק	125	1080-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 9
12	קנקן שק	132	1105-3	טין חום 5YR 4/4, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 9
13	קנקן שק	104	1009	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה טובה, גריסים לבנים	המאות הו׳–הז׳ Tomber 1999: Fig. 8:127–128 Calderon 2000:104, Figs. 16–18, Pls. VI:7–10; XVII:11–15
14	קנקן שק	105	1131	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 13
15	קנקן שק	137	1162-2	טין חום 5YR 4/4, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	
16	קנקן שק	126	1082-4	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	
17	קנקן עזה	136	1133	טין חום־אדמדם 5YR 6/4, צריפה בינונית, מעט גריסים חומים ולבנים	המאות הו׳–הח׳ Majcherek 1995:169, Pl. 3:4, 7, 8
18	קנקן עזה	103	1013	טין חום־אדמדם 5YR 6/4, צריפה בינונית, מעט גריסים חומים ולבנים	ר׳ מס׳ 17
19	קנקן שק	126	1082-1	טין ורוד 5YR 7/8, צריפה בינונית, חולי, גריסים לבנים	

לצד הגתות נחשפו ארבעה מתקנים מלבניים, חצובים (תכנית 3), שניים מהם (מס׳ 3, 4) סמוכים לגתות 2–4 (תכנית 5; L127 — 1.0–1.1 × 2.4 מ׳, עומק 0.6 מ׳, איור 29; L144 — 1.0–1.2 × 2.1 מ׳, עומק 0.5 מ׳). מתקן 2 נמצא סמוך לגת מהשלב השני (תכנית 4; L157; 0.7–0.9 × 2.2 מ׳, עומק 0.7 מ׳), ומתקן 1 — מדרום לקיר 8 (תכנית 4; L113; 0.8–0.9 × 2.2 מ׳, עומק 0.7 מ׳). בתחתית הדפנות הארוכות של המתקנים נתגלו גומחות (0.3–0.5 × 0.25–0.35 מ׳, עומק 0.1–0.2 מ׳), זו מול זו (תכנית 5: חתך 3–3). בשלושה מהמתקנים (L127, L144, L157) נחצבו הגומחות סמוך למשטחי הדריכה, ואילו במתקן הדרומי (L113) הגומחות נחצבו סמוך לקצהו הדרומי. במתקן 4 (L144; תכנית 5) הגומחות עגולות, במתקן 2 (L157; תכנית 4) הגומחות מרובעות, ובמתקנים 1 ו־3 הגומחות מרובעות ופינותיהן מעוגלות. ברצפת מתקן 127 נחצב בור בין הגומחות. במתקן 1 (L113; תכנית 4) נחצבה רצפת המתקן במרכז. לא ברור למה נועדו המתקנים הללו, אולם נראה שהם קשורים לפעילות בגת.[5] לפי המיקום של שלושת המתקנים סמוך לגתות ומול מרכז משטח הדריכה, נראה שהם נועדו לפעילות הקשורה בלחיצה של הזגים ובסחיטתם. ייתכן שהיו אלה מתקני סחיטה מטיפוס קורה וכננת (איור 30; Frankel 2009:4–7, Fig. 1b; ‘Ad and Frankel 2012). על פי פרנקל (Frankel 2009:5), סחיטה בעזרת קורה וכננת קדמה לשימוש בבורג. כיוון שכך, מתקן 2, הקשור לפעילות בגת 1 (השלב השני), מעיד כי גת זו שימשה לכל המאוחר עד המאה הד׳ לסה״נ.[6] הירשפלד חשף שני מתקנים דומים מהתקופה הרומית הקדומה בחורבת עקב שברמת הנדיב (Hirschfeld 2000:30–34), אך לא זיהה את מקום הכננת והציע לשחזר מתקן סחיטה באמצעות קורה ומשקולות (Hirschfeld 2000: Fig. 36).

ממזרח לגתות, משני צדי קיר 2, שהמשיך לשמש מהשלב הראשון, נחשפו שתי רצפות שניגשו אל הקיר ממזרח וממערב (L135, L136; תכניות 3, 6). הרצפות עשויות עפר מהודק, מעורב בכמות גדולה של כורכר כתוש ואבנים קטנות. בגלל השטח המצומצם של הבדיקה, לא ניתן לדעת אם הרצפות ניגשו לקירות נוספים, אולם אפשר להניח שהן היו חלק ממכלול הקשור לפעילות הגתות (מחסנים?). מעל רצפה 136 נחשף ריכוז

איור 29. שטח A: מתקן 3 (L127), מבט למערב.

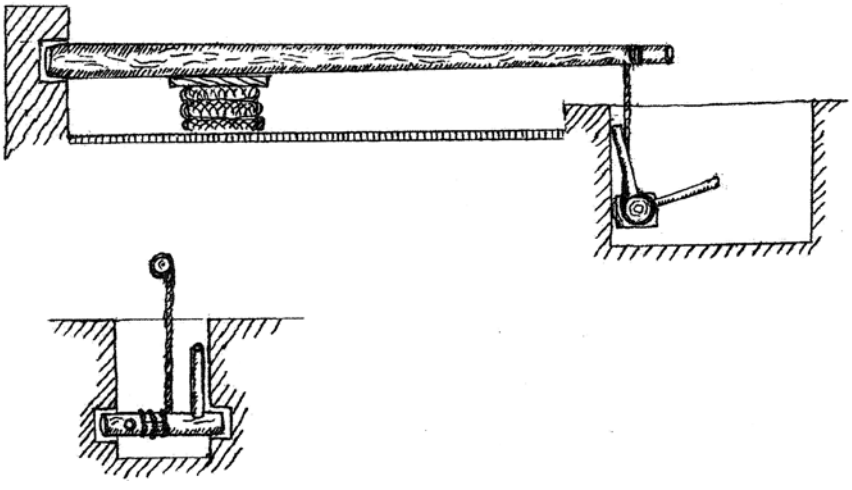

איור 30. מתקן סחיטה מטיפוס קורה וכננת; שימו לב למגרעת לציר הכננת.

איור 31. שטח A: מתקן 109, מבט לדרום־מזרח.

של אבנים קטנות ובינוניות (L105), שייתכן כי נותר מפירוק הקירות.

מצפון לקיר 17, וממזרח לגתות ולקיר 2, נתגלה בור מלבני (L132; 0.25 × 0.45 מ׳, עומק 0.65 מ׳; תכנית 6: חתך 1–1), שחלקו חצוב וחלקו בנוי, ודופנותיו מטויחות בטיח ורדרד, ובדומה לטיח בגתות. מדרום לבור נתגלו שתי שורות של אבנים קטנות (תעלה?) שנבנו על הרצפה מהשלב הראשון (L129). נראה ששרידים אלו הם חלק ממתקן הקשור אף הוא לפעילות בגתות.

מהממצא הקרמי על רצפות 135 ו־136 (איור 28:4, 9, 17), מריכוז אבנים 105 (איור 28:1, 6, 14) וממתקן 132 (איור 28:2, 8, 12), נראה ששרידים אלו קשורים לפעילות הגתות בתקופה הביזנטית (השלב השלישי). בשלב הרביעי, בתחילת התקופה האסלאמית (ר׳ להלן), הם יצאו מכלל שימוש.

בפינה הצפונית־המזרחית של המתחם, מצפון לקיר 7 (תכניות 3, 6), נחשף מתקן חצוב ומטויח (L109; 1.8 × 2.5 מ׳, עומק 1.3 מ׳; איור 31). בחלק האמצעי של הדופן הדרומית של המתקן הונחו

אבנים מהוקצעות, שביניהן חומר מליטה אפור, שנועדו כנראה לסתום חציבה קדומה שהבור נחצב לתוכה. בכל אחת מהדפנות המזרחית והמערבית היו שתי מדרגות, ובדופן הדרומית — מדרגה אחת. דופנות הבור ורצפתו טויחו בטיח ורדרד (5–7 מ״מ עובי), שהושתת על טיט אפור מעורב בחרסים. ממזרח למתקן 109 היה מתקן מטויח נוסף, אולם הוא נהרס בעת שבמקום פעלה מחצבה מאוחרת. ממערב למתקן ניתן להבחין בסימנים של מתקן חצוב שלא נחפר. לא ברור למה שימשו המתקנים הללו, אולם לפי הטיח ההידראולי על דופנות מתקן 109 ורצפתו, נראה שהם נועדו לאיגום נוזלים.

השלב הרביעי.— בשלב זה פסק השימוש בגתות, ובורותיהן מולאו באבנים ובעפר. במרכז משטחי הדריכה נבנה קיר 1, חלקו מאבנים בשימוש משני, ובהן חוליית עמוד שהונחה על המשטח של גת 2. על מקצת מן הקירות של השלב הראשון (W2, W5) נוספו נדבכים חדשים מאבנים גדולות יותר שנבנו ברשלנות. ייתכן שגם קירות 6 ו־8 (תכנית 3), שנתגלו במרכז השטח ונבנו במרושל מאבני גוויל, שייכים לשלב זה.

על פי מעט החרסים (לא צוירו) שנמצאו בחלק הגבוה של המילויים בגתות, נראה שיש לתארך שלב זה לתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הז׳–הח׳ לסה״נ). כל השטח הוסב לחלקות עיבוד, שביניהן מפרידים קירות אורך, אולי על פי חלוקת הבעלויות על הקרקע (איור 2).

ראוי לציין שכמעט בכל מקום שבו הסלע היה חשוף נתגלו חציבות ומתקנים. מצפון־מערב לגתות נתגלו שני ספלולים/אגנים (0.6–1.0 מ׳ קוטר) ובודדה (תכנית 3; L110; איור 32). בהיעדר כל ממצא מתארך, לא ניתן לקבוע את זמנם.

שטח C

שטח זה מצוי מצפון־מערב לשטח B ומדרום־מערב לשטח A, במדרון המערבי של רכס הכורכר (איור 2). בחפירה נחשפה דרך, או מעבר חצוב, וגת. הדרך, שחלקה הגדול חצוב (1 מ׳ עומק מרבי, 3–4 מ׳ רוחב), עולה אל רכס הכורכר מהמרזבה שממערב לו, ומשם היא מתפצלת דרומה אל הכנסייה שבשטח B וצפונה למתחם בשטח A (איור 3).[7] בתחתית המדרון המערבי של הרכס, כ־170 מ׳

איור 32. שטח A: בודדה 110, מבט למערב.

איור 33. שטח C: הגת, מבט למערב.

מדרום־מערב למכלול הגתות ומצפון לדרך, נסקרה גת חצובה הכוללת משטח דריכה (1.1–1.5 × 1.5 מ׳) ובור איגום מרובע (איור 33).

סיכום

מתוצאות החפירה עולה שבאזור שמדרום למושב הבונים התקיימה פעילות כמעט רצופה, למן המאה הא׳ לסה״נ עד לאחר הכיבוש המוסלמי. בשלושת שטחי החפירה (A–C) ניתן להבחין בארבע תקופות פעילות: בתקופה הראשונה, המאות הא׳–הב׳ לסה״נ, שימש השטח הדרומי (B) בית קברות ובשטח הצפוני (A) הוקם מתחם, שייעודו אינו ברור; בתקופה השנייה, המאות הג׳–הד׳ לסה״נ, נמשך השימוש במתחם, ובשטחו נחצבו לפחות גת אחת; בתקופה השלישית, למן המאה הה׳ לסה״נ, נבנתה כנסייה בשטח B, ומצפון לה, בשטח A, הוקמו שלוש גתות משוכללות ומתקנים נוספים, אחד מהם קשור לתעשיית הזכוכית (ר׳ Winter, this volume); בשלב הרביעי, במאות הז׳–הח׳ לסה״נ, כנראה לאחר בניית המצודה בכפר לאם, חרבו הכנסייה והגתות וכל השטח נוצל לחקלאות. החלקות שעובדו על ידי תושבי כפר לאם נתחמו בקירות דלים, שחלקם נבנו על קירות קדומים.

כיוון שרק קטע קטן מהכנסייה נחפר, לא ניתן לדעת מה היו ממדיה או כיצד נראה המכלול סביבה. כמו כן, אי אפשר היה לזהות את הכנסייה ולתארך את השינויים שנערכו בה. למרות זאת, ניתן לראות שהכנסייה הייתה מבנה מרשים וייחודי. ממיקום הכנסייה עולה בבירור, שמתכנניה ניצלו את הבמה שנוצרה מהחציבה ברכס הכורכר כדי להעצים את מראה המבנה, והגביהו אותו ב־15 מ׳ מעל סביבתו ומעל הדרך הראשית שעברה למרגלותיו. כמו כן, בולט המתאם בין הכנסייה לשטח שעליו היא נבנתה, ונראה שהשטח שנותר בין המחצבות נוצל היטב. יש לציין שאיכות הבנייה וגודל הכנסייה אינם אופייניים לאזור כפרי, ולכן יש בכך חיזוק לדעה שהכנסייה הייתה פרי תכנון וביצוע של גוף ממלכתי ולא של גורם מקומי.

כנסיות שלהן שלושה אפסיסים הערוכים בצורת תלתן נדירות, ורק אחדות כמותן נתגלו בארץ ובאזורים שכנים. כנסייה תלת־אפסידלית נחפרה בדור, כ־2 ק״מ מדרום לחפירתנו (Dauphin 1993; 1997). כנסיות דומות ידועות גם בבית לחם (כנסיית המולד, המאה הו׳ לסה״נ), בירושלים (כנסיית יוחנן המטביל, המאות הד׳–הו׳ לסה״נ) ובהר נבו (השלב הקדום, המאה הד׳ לסה״נ; Gattiglia 1995: Fig. 6, ושם דוגמות נוספות). כנסיות אלה משלבות שני טיפוסי כנסיות שהתפתחו בארץ זה לצד זה בתקופה הביזנטית: האחד, מבנה הבסיליקה, שהיה הטיפוס הנפוץ בתקופה הביזנטית, והאחר, כנסייה חד־מרכזית, שנבנתה סביב אתר או נקודה מרכזית. אלה היו כנסיות הקדשה שלהן מתאר של צלב, עיגול או מתומן (Krautheimer 1986:285–300, ושם דוגמות רבות, בעיקר של כנסיות בצורת צלב, המתוארכות למן המאה הה׳ ואילך). בכנסיות אלה,

צמוד לקצה המזרחי של הבסיליקה היה מבנה מתומן, עגול או תלתני (לדוגמות נוספות בארץ ולדיון בטיפוס זה, ר׳ Ovadiah 1970:190–192), שהנציח את שנמצא במרכזו — המרטיריון (Tsafrir 1993:5–6). בכנסייה במושב הבונים נבנה האפסיס התלתני מעל קריפטה, שבה היו קבורים כנראה מרטירים, שלפחות אחד מהם הונצח בכנסייה. לפי דרך הירידה לקריפטה ואופן הפתיחה של דלת הכניסה לחדר הקבורה, ניתן להעריך שהמשרתים בקודש נכנסו אליה רק באירועים מיוחדים.

לא ניתן לדעת אם חציבת הקריפטה קדמה לבניית הכנסייה, או שהן הוקמו באותו זמן. כיוון שכל הקברים באזור נחצבו בדופנות המחצבות ומתוארכים לתקופה הרומית, סביר שהקריפטה החצובה בראש רכס הכורכר, לא הייתה חלק מן הקברים הקדומים ונחצבה בזיקה להקמת הכנסייה.

כיוון שהאזור שממערב לכנסייה ומדרום לה לא נחפר, וקשה היה לסקור אותו בגלל הצמחייה הסבוכה, אי אפשר לדעת אם מכלול הכנסייה ניצב לבדו או שהוא היה סמוך ליישוב. מתקופה זו מוכרים יישובים קרובים בחורבת חדרים ובחורבת דרכמון — שניהם על אותו רכס כורכר, במרחק 1.5–2.0 ק״מ מדרום למושב הבונים. אלה היו יישובים קטנים ולא נראה שהיו קשורים לכנסייה. בסקר הארכיאולוגי שנערך בין תל דור לבין מושב הבונים נמצאו שרידי מבנים ובתי קברות מהתקופה הביזנטית (עולמי, סנדר ואורן תשס״ה: אתרים 62, 69, 85–87, 90–92). אלה, וכן המבנה שנתגלה מצפון לקיבוץ נחשולים (סארי תשנ״ח) מעידים על קיומו של יישוב ביזנטי נרחב — אולי דור הביזנטית — ואפשר שהכנסייה הייתה חלק ממנו, או סמוכה אליו מצפון (על דור בתקופה הביזנטית, ר׳ Di Segni 1994).

בהיעדר עדויות ארכיאולוגיות ברורות, לא ניתן לדעת מה היו הנסיבות שבשלן בוטל האפסיס התלתני והוחלף באפסיס אחד. כמו כן, לא ברור אם רצפות הפסיפס שליד הבמה פורקו בעת שבוטלו שלושת האפסיסים, או לאחר שהכנסייה חרבה. אפשר שהרס הכנסייה נגרם במהלך הכיבוש המוסלמי או לאחריו, ולקהילה הנוצרית במקום לא היו האמצעים לשקמה במלואה. ייתכן שההרס הסופי של הכנסייה על כל חלקיה, שוד אבני הקירות והפיכת המקום לשטח חקלאי, היו יוזמה של השליט המוסלמי של המצודה שנבנתה מצפון.

שלוש הגתות המורכבות והמשוכללות שנתגלו בשטח A היו מכלול תעשייתי גדול למדי לייצור יין. כיוון שבכל הגתות הללו יש בור סינון, סביר להניח שייצרו בהן יין לבן, שכן יין כזה הוא תוצאה של סינון והוצאת הזגים מהתירוש לפני תחילת תהליך יצירת היין. כושר הייצור של גתות אלו היה גדול במיוחד, ואפשר כי היין שימש לא רק לצריכה עצמית, אלא גם לשיווק באזור, וסביר להניח שגם לייצוא דרך המעגן בדור. כיוון שהגתות התקיימו באותה עת שבה פעלה הכנסייה, ייתכן שהן היו בבעלותה וחלק מנכסיה הכלכליים, כפי שמוכר מכנסיות אחרות מתקופה זו.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-5275) נערכה בחודשים נובמבר–דצמבר 2007, מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת יפתח הבנאי. את החפירה ניהל המחבר בעזרת מורד טבר, עבד אל־סאלם סעיד ואלירן אורן (ניהול שטחים), שלמה יעקב־ג׳ם ואלי בכר (מנהלה), רבקה מישייב וטניה מלצן (תכניות שטח), צילה שגיב וקלרה עמית (צילומי שטח וממצא), דני שיאון (סקר מתכות), ילנה קופרשמידט (טיפול במתכות), רוברט קול (נומיסמטיקה), פטר גנדלמן (זיהוי קרמיקה), מרינה שויסקייה וכרמן הרש (ציור ממצא), אלישבע קמייסקי (רפאות), תמר וינטר (זכוכית) וחברת Sky View (תצלומי אוויר). סייעו יהודה פלג ומפקחי מחוז חיפה של רשות העתיקות.

[2] לדעת רול, בקטע זה עוברת הדרך בשוליים המערביים של הרכס (Roll 1995; 1996), ולכן ייתכן שהדרך שנתגלתה בסקר היא דרך משנית המקבילה לציר המרכזי.

[3] את הבדיקות ערכו אבירם אושרי, מורד טבר ודרור בן־יוסף.

[4] בלחץ גורמים דתיים־חרדיים לא נחפרה הקריפטה ורק תועדה.

[5] בסביבת מתקן 1 לא נערכה חפירה, ולכן לא ידוע אם הייתה לצדו גת.

[6] מתקנים 2 ו־4 מצבעים על כך שבשלב הראשון בפעילות של הגתות המורכבות (גתות 2 ו־4, לפחות), הסחיטה המשנית הייתה באמצעות קורה וכננת.

[7] אם נקבל את תוואי הדרך כפי שהציע רול (ר׳ הערה 2), הרי שהדרך בשטח C הובילה מהדרך הראשית קיסריה–עכו לאתר.

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אבשלום־גורני ד׳, גצוב נ׳ ופרנקל ר׳ תשס״ח. גת מורכבת במשמר העמק: עדות לשיא התפתחותה של תעשיית היין בארץ־ישראל. **עתיקות** 58: 49–66.

איילון א׳ והרפזי־עפר ס׳ תשס״ז. מערת קבורה ובה מצבור כלים מהתקופה הרומית המאוחרת בתל קסילה. **עתיקות** 55: 29–36.

אלעד ע׳ תשל״ח. ערי־חוף של ארץ־ישראל בתקופה הערבית (640–1099 לספירת הנוצרים) על־פי מקורות ערביים. **קתדרה** 8: 156–178.

ברבה ח׳, לרר י׳ ואבישר מ׳ תשס״ג. הבונים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 34–38.

זיגלמן ע׳ תשכ״ח. כביש החוף. **חדשות ארכיאולוגיות** כד: 18–20.

זיגלמן ע׳ תשמ״ג. הדרך הרומית מקיסרי לחיפה (עכו). **נופים** 16: 35–43.

מסארווה ע׳ 2010. הבונים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (25.8.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1462&mag_id=117 (תאריך גישה 14.9.2010).

סארי כ׳ תשנ״ח. נחשולים. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 47–49.

סעיד כ׳ 2008. הבונים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (16.7.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=825&mag_id=114 (תאריך גישה 14.9.2010).

עולמי י׳, סנדר ש׳ ואורן א׳ תשס״ה. **מפת דוד (30)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

ראם ע׳, עדווי ז׳ ואילן ט׳ תשס״ז. מערות קבורה משלהי ימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית על המדרון המערבי של הר הזיתים, ירושלים. **עתיקות** 54: *48–*59.

תלמי ל׳ 2011. הבונים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (1.8.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1754&mag_id=118 (תאריך גישה 5.3.2015).

‘Ad U. and Frankel R. 2012. Lever-and-Drum Presses at Moshav Habonim and Ḥorvat ‘Aqav (Ramat Hanadiv). *IEJ* 62:101–112.

Adan-Bayewitz D. 1986. The Pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and Its Implications. In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979: Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 90–129.

Avi-Yonah M. 1966. The Epitaph of T. Mucius Clemens. *IEJ* 16:258–264.

Avissar M. 1996. The Late Roman and Byzantine Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 66–74.

Avshalom-Gorni D. 2009. The Pottery from Strata 9–6. In N. Getzov, D. Avshalom-Gorni, Y. Gorin-Rosen, E.J. Stern, D. Syon and A. Tatcher. *Ḥorbat ‘Uẓa. The 1991 Excavations* II: *The Late Periods* (IAA Reports 42). Jerusalem. Pp. 27–75.

Ayalon E. 2000. Typology and Chronology of Water-Wheel (Saqiya) Pottery Pots from Israel. *IEJ* 50:216–226.

Ayalon E., Frankel R. and Kloner A. eds. 2009. *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods* (BAR Int. S. 1972). Oxford.

Blachère R. 1937. Yākūt al-Rūmi. *Encyclopaedia of Islam* 4. Leiden. Pp. 1153–1154.

Blakely J.A. 1987. *The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraeum and Later Uses* (ASOR, The Joint Expedition to Caesarea Maritima Excavation Reports IV). Lewiston, N.Y.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 91–165.

Dauphin C.M. 1993. Dora-Dor: A Station for Pilgrims in the Byzantine Period on Their Way to Jerusalem. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 90–97.

Dauphin C.M. 1997. Dor, Byzantine Church, 1994. *IEJ* 47:121–127.

Di Segni L. 1994. The Date of the Binyamina Inscription and the Question of Byzantine Dora. *‘Atiqot* 25:183–186.

Frankel R. 2009. Introduction. In E. Ayalon, R. Frankel and A. Kloner eds. *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods* (BAR Int. S. 1972). Oxford. Pp. 1–18.

Gattiglia A. 1995. Paulin de Nole et Nicéta de Rémésiana: Voyages et pélerinages de rang élevé. *JAC* Suppl. 20/2:805–814.

Gendelman P. This volume. Decorated Entablature and Liturgical Elements from Moshav Ha-Bonim.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor. Final Report* I, B: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–433.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hirschfeld Y. 2000. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem.

Kool R. This volume. The Coins from Moshav Ha-Bonim.

Krautheimer R. 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture* (4th ed.). Harmondsworth.

Le Strange G. 1890. *Palestine under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. London.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Młynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean: Advances in Scientific Studies (Acts of the II Nieborów Pottery Workshop; Nieborów, 18–20 December 1993*). Warsaw. Pp. 163–178.

Mülinen E. von. 1908. Beiträge zur Kenntnis des Karmels. *ZDPV* 31:1–258.

Ovadiah A. 1970. *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*. Bonn.

Peleg M. and Reich R. 1992. Excavation of a Segment of the Byzantine City Wall of Caesarea Maritima. *'Atiqot* 21:137–170.

Riley J.A. 1975. The Pottery from the First Season of Excavation in the Caesarean Hippodrome. *BASOR* 218:25–63.

Roll I. 1995. Roads and Transportation in the Holy Land in the Early Christian and Byzantine times. *JAC* Suppl. 20/2:1166–1170.

Roll I. 1996. Roman Roads to Caesarea Maritima. In A. Raban and K.G. Holum eds. *Caesarea Martima: A Retrospective after Two Millennia* (Documenta et monumenta orientis antiquei XXI). Leiden–New York–Köln. Pp. 549–558.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 420–469.

Tomber R. 1999. Pottery from Sediments of the Inner Harbour (Area I14). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2: *Herod's Temple, the Provincial Governor's Praetorium and Graneries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Suppl. S. 35). Portsmouth, R.I. Pp. 295–322.

Tsafrir Y. 1993. The Development of Ecclesiastical Architecture in Palestine. In Y. Tsafrir. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 1–16.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Winter T. This volume. The Glass Finds from Moshav Ha-Bonim.

A CHURCH AND AGRICULTURAL INSTALLATIONS SOUTH OF MOSHAV HA-BONIM

UZI 'AD

(PP. 9*–42*)

Thirty-five excavation squares were opened in three areas (A–C; Figs. 2, 3) south of Moshav Ha-Bonim. Four occupation periods were identified, dating to the first–second centuries CE, the third–fourth centuries CE, the fifth century CE and the seventh–eighth centuries CE. Remains of a church, walls, agricultural installations, quarries and tombs were discovered. First, the church from Area B will be discussed, followed by the installations from Areas A and C.

Area B (Figs. 1–15; Plans 1, 2).
In the fifth century CE, a trefoil-apsed church was built at the site. Although only a small section of it was excavated, it seems to have been a unique, imposing edifice. Its size and the quality of its construction are unusual for a rural area and reinforce the belief that the church was built by a central governing body. Churches with a trefoil apse are rare in Israel and only a handful of them have been found. Such churches combine two types of church that developed alongside each other in the country during the Byzantine period. One of these is the basilica and the other, a building with a central focal point, which was constructed around a specific site or an important element (a commemorative church; martyrium). Here, at Moshav Ha-Bonim, the trefoil apse was built over a crypt (Figs. 6–9; Plan 2) that most probably contained the remains of martyrs or saints, at least one of whom is commemorated by the church.

The finds recovered from the church include pottery (Fig. 15), glass (see Winter, this volume: Fig. 2:5) and coins (see Kool, this volume: No. 4), attesting that it was in use from the fifth century until the Muslim conquest of the country in the seventh century CE. Within a large cistern (L211), located south of the church nave, and around the church, dressed building stones of *kurkar* and limestone were found, as well as marble fragments of a table and columns alongside other architectural elements that once adorned the church (see Gendelman, this volume).

Area A (Figs. 16–32; Plans 3–6).
This area is located within a walled compound that was bordered on the west by a large quarry. Four occupation phases were observed:

Phase 1. Several walls surrounding the compound were excavated (Walls 2–4, 7, 9; Figs. 2, 3; Plan 4); they were dry-built of *kurkar* stones. The walls were dated by the pottery finds (Fig. 16) to the Roman period (first–second centuries CE).

Phase 2. Winepress 1 (Fig. 17; Plan 4), comprising a treading floor (L140), a collection vat and a settling vat, was dated to the third–fourth centuries CE based on ceramic finds (Fig. 18) and glass (see Winter, this volume: Fig. 1:1).

Phase 3. During the Byzantine period (sixth–seventh centuries CE), three complex winepresses were discovered (Winepresses 2–4; Fig. 19; Plan 5). It seems that these large installations were used to produce wine, not only for local consumption, but also on a commercial scale. The three winepresses date from the same period as the church, and may therefore have been owned by it and been part of the church's economic assets. Pottery (Fig. 28) and glass (see Winter, this volume: Fig.

2:6) finds from the winepresses attest that they were in use between the fourth and the eighth centuries CE.

Phase 4. After the winepresses went out of use, the area was divided into agricultural plots by flimsy walls. This phase was dated to the Early Islamic period.

Area C (Fig. 33)
A hewn winepress was found, comprising a treading floor and a square collecting vat.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Excavation areas and road, looking south.
Fig. 3. Map of excavation areas.
Fig. 4. Area B: the church, aerial view to the north.
Plan 1. Area B: the church, plan and sections.
Fig. 5. Area B: eastern part of the church, looking north.
Plan 2. Area B: the crypt, plan and section.
Fig. 6. Area B: blocking stone at entrance to burial chamber.
Fig. 7. Area B: burial chamber, looking east.
Fig. 8. Area B: the cross.
Fig. 9. Area B: crypt entrance area, looking north.
Fig. 10. Area B: W27 and wall of later apse, looking northeast.
Fig. 11. Area B: water cistern, looking north.
Fig. 12. Area B: fragments of marble table.
Fig. 13. Area B: entrance to crypt and later apse, looking east.
Fig. 14. Area B: floor and installation (L215), looking northeast.
Fig. 15. Area B: pottery.
Fig. 16. Area A: pottery from the Roman period.
Plan 3. Area A.
Plan 4. Area A, central part.
Fig. 17. Area A: Winepress 1, looking east.
Fig. 18. Area A: pottery from Winepress 1.
Plan 5. Area A, Winepresses 2–4, plan and sections.
Fig. 19. Area A: Winepresses 2–4, aerial view to the west.
Fig. 20. Area A: W1 built over the screw base of Winepress 2, looking northwest.
Fig. 21. Area A: settling pit and collecting vat of Winepress 2, looking east.
Fig. 22. Area A: the eastern vats of Winepress 2, looking west.
Fig. 23. Area A: Winepresses 3 and 4, looking west.
Fig. 24. Area A: floor of collecting vat in Winepress 3, looking west.
Fig. 25. Area A: depression on eastern wall of the collecting vat in Winepress 3, looking west.
Fig. 26. Area A: the three western collecting vats in Winepress 3, looking east.
Fig. 27. Area A: clay pipe connecting the settling pit and the collecting vat in Winepress 4, looking west.
Plan 6. Area A: the northeastern part, plan and section.
Fig. 28. Area A: pottery from the fourth–eighth centuries CE.
Fig. 29. Area A: Installation 3 (L127), looking west.
Fig. 30. Winch and beam press; note the grooves for the winch axle.
Fig. 31. Area A: Installation L109, looking southeast.
Fig. 32. Area A: domestic oil press (*bodeda*; L110), looking west.
Fig. 33. Area C: the winepress, looking west.